

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Музей книги і друкарства України
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України

Українознавчий альманах

Випуск 32

Київ 2023

Українознавчий альманах. Випуск 32. К.: «Міленіум», 2023. 76 с.
ISSN 2520-2626
DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32>

Випуск присвячено дослідженню проблеми «жінка і війна» в історичній ретроспективі та в контексті російської агресії проти України 2014-2023 рр. Матеріали підготовано в межах спільного проєкту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (філософського факультету), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Музею книги та друкарства України та Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Основні проблеми, розглянуті у даному номері журналу: «жіноче обличчя» війни; материнство і війна: екзистенційні виклики та етичні колізії; жінка у національно-визвольних змаганнях українського народу; проблеми та труднощі українських жінок, які проживають на окупованій території тощо.

Для науковців, викладачів, студентів.

Головний редактор

Сергій Руденко, д-р філос. н., проф.

Відповідальна за випуск

Ірина Грабовська, канд. філос. н., с.н.с.

Упорядниці

Світлана Кагамлик, д-р. іст. н., Катерина Кобченко, канд. іст. н.

Редакційна колегія

Т.І. Власова, д-р філос. н., проф.; І.М. Грабовська, канд. філос. н., ст. наук. співр.; С.Р. Кагамлик, д-р. іст. н., ст. наук. співр.; О.Р. Кісь, д-р іст. н., ст. наук. співр.; Р.М. Конта, д-р іст. н., проф.; М.І. Обушний, д-р політ. н., проф.; С.В. Сторожук, д-р філос. н., проф.; А.М. Тормахова, канд. іст. н., доц.; М.І. Хилько, д-р філос. н., проф.; К.С. Шевчук, д-р філос.н., проф.; Роман Сапенко, д-р філософії (габілітований), проф. (м. Зелена Гура, Республіка Польща); Кармен Шайде, д-р історії (габілітований), доцент (м. Берн, Швейцарія).

Затверджено Вченою радою філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол №12 від 19 червня 2023 року).

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію

КВ No 24897-14837P від 17.06.2021

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України «Українознавчий альманах» визнано фаховим виданням з філософських наук (наказ No 886 від 02 липня 2020 р.) та історичних наук (наказ No 1471 від 26 листопада 2020 р.) у категорії "Б".

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023

© Філософський факультет, 2023

© Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, 2023

©Музей книги і друкарства України, 2023

© Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2023

© Міленіум, 2023

Ukrainoznavchy Almanakh (Almanac of Ukrainian Studies). Issue 32. Kyiv: "Milenium", 2023. 76 p.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32>

In this issue of the journal the theme of "women and war" is under analysis in the historical retrospective and the context of Russia aggression against Ukraine in 2014-2023. The materials have been prepared within the frame of the joint project of Taras Shevchenko National University of Kiev (Faculty of Philosophy), Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Museum of Books and Printing in Ukraine and Research Institute of Ukrainian Studies of the Ministry of Education and Science of Ukraine. The main problems, which have been touched upon in this issue, include `the women`s face` of the war, motherhood and war in the sphere of existential and ethic challenges of the Ukrainian peoples liberation, the problems and difficulties of the Ukrainian women who live on the occupied territories, etc.

For scientists, lecturers and students.

Chef Editor

Serhiy Rudenko, Full Professor, Dr. Habil

Responsible for the release

Iryna Grabovska, PhD

Editors of the issue

Svitlana Kahamlyk, Dr. Habil; Kateryna Kobchenko, PhD

Editorial Board

T.I. Vlasova, Full Professor, Dr. Habil.; I.M. Grabovska, Senior Research Fellow, PhD; S.R. Kahamlyk, Senior Research Fellow, Dr. Habil.; O.R. Kis, Senior Research Fellow, Dr. Habil.; R.M. Konta, Full Professor, Dr. Habil.; M.I. Obushnyi, Full Professor, Dr. Habil.; S.V. Storozhuk, Full Professor, Dr. Habil.; A.M. Tormakhova, Associate Professor, PhD.; M.I. Khylyko, Full Professor, Dr. Habil.; K.S. Shevchuk, Full Professor, Dr. Habil.; Roman Sapenko, Full Professor, Dr. Habil. (Zeliona Góra, Poland); Carmen Scheide, Professor, Dr. Habil. (Bern, Switzerland).

Approved by the Academic Council of the Faculty of Philosophy, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Protocol No 12 from 19 June, 2023).

Certificate of state registration KB № 24897-14837P from 17.06.2021

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

By the decision of the Certification Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine Almanac of Ukrainian Studies is included to the List of professional publications of Ukraine in category "B" in philosophical sciences (order No 886 from July 2, 2020) and historical sciences (order No 1471 from November 26, 2020).

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2023

© Faculty of Philosophy, 2023

© Research Institute of Ukrainian Studies
of the Ministry of Education and Science of Ukraine, 2023

© Museum of Books and Printing of Ukraine, 2023

© Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, 2023

© Milenium, 2023

ЗМІСТ

ЖІНКА І ВІЙНА

<i>Афанасьєва Людмила, Глинська Людмила, Глебова Наталя, Андрющенко Анастасія, Решетнікова Олена</i> ПРОБЛЕМИ ТА ТРУДНОЦІ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ	8
<i>Грабовська Ірина, Наливайко Лариса</i> «ЖІНОЧЕ / НЕ ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ ВІЙНИ» (ЗА КНИГОЮ СВІТЛАНИ АЛЕКСІЄВИЧ «У ВІЙНИ НЕ ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ»)	14
<i>Кононенко Алла</i> УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ У ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУНОГО ПРОСТРУ ЗА КОРДОНОМ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ	23
<i>Стребкова Юлія</i> ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ЖІНОК У МЕТОДИЧНИХ ВИДАННЯХ РОСІЙСЬКИХ ІДЕОЛОГІВ	29
<i>Талько Тетяна, Власова Ольга</i> ЖІНКА У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ТРАГЕДІЯ МИМОВІЛЬНОЇ ЗРАДИ	36
<i>Товмаш Дмитро, Грабовська Ірина, Кагамлик Світлана</i> ВОЛОНТЕРСТВО ЖІНОЦТВА ЯК ЕФЕКТИВНА СКЛАДОВА БОРОТЬБИ З РОСІЙСЬКИМ АГРЕСОРОМ (СОЦІО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНИЙ АНАЛІЗ)	43
<i>Цимбал Тетяна</i> МАТЕРИНСТВО І ВІЙНА: ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИКЛИКИ ТА ЕТИЧНІ КОЛІЗІЇ	50

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Власова Тетяна</i> АМЕРИКАНСЬКІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВИЦІ У ХХ ст. [Рецензія на монографію Е. Арчер «Жінки, війна та представництво. американські військовослужбовиці у ХХ столітті».(Bloomsbury Academic, 2017. 256 с.)]	56
<i>Грабовський Сергій</i> РОСІЙСЬКА МАТРИЦЯ Й АЛГОРИТМИ ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ (Рецензія на книгу: Агеєва Віра. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини: 2-е видання, випр. Київ: Віхола, 2023. 360 с.)	59

Настояща Катерина, Шамсутдинова-Лебедюк Тетяна ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ (Рецензія на книгу: Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз: монографія / За заг. ред. М.І. Обушного, відп. ред. І.М. Грабовська. К.: Міленіум, 2021. 266 с.)	66
Стадник Микола ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ У ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОРЕТИЧНИХ СТУДІЯХ ГАЛИНИ ЛОЗКО (Рецензія на книгу: Лозко Галина. Етнологія релігії. Наукові статті. Миколаїв: Іліон, 2023. 372 с.)	70

CONTENT

WOMEN AND WAR

<i>Afanasieva Liudmyla, Glyns'ka Liudmyla, Hlebova Natalia, Andriushchenko Anastasiia, Reshetnikova Olena</i>	8
PROBLEMS AND DIFFICULTIES OF UKRAINIAN WOMEN, LIVING IN THE OCCUPIED TERRITORY	
<i>Grabovska Iryna, Nalyvaiko Larysa</i>	14
"THE FEMALE / NOT FEMALE FACE OF WAR" (BASED ON THE BOOK BY SVTLANA ALEKSIEVYCH " WAR DOES NOT HAVE A WOMAN'S FACE ")	
<i>Kononenko Alla</i>	23
UKRAINIAN WOMEN IN CREATION OF THE UKRAINIAN WORSHIP AREA ABROAD IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION	
<i>Strebkova Julia</i>	29
DEHUMANIZING OF WOMEN IN METHODOLOGICAL PUBLICATIONS OF RUSSIAN IDEOLOGISTS	
<i>Talko Tetiana, Vlasova Olga</i>	36
WOMEN IN THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE OF THE UKRAINIAN PEOPLE: THE TRAGEDY OF UNINTENTIONAL BETRAYAL	
<i>Tovmash Dmytro, Grabovska Iryna, Kahamlyk Svitlana</i>	43
WOMEN'S VOLUNTEERING AS AN EFFECTIVE COMPONENT OF THE FIGHT AGAINST THE RUSSIAN AGGRESSOR (SOCIAL-PHILOSOPHICAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS)	
<i>Tsymbal Tetiana</i>	50
MOTHERHOOD AND WAR: EXISTENTIAL CHALLENGES AND ETHICAL CONFLICTS	

REVIEWS

<i>Vlasova Tetiana</i>	56
AMERICAN SERVICEWOMEN IN THE TWENTIETH CENTURY [Review of the monograph by E. Archer "WOMEN, WARFARE AND REPRESENTATION. AMERICAN SERVICEWOMEN IN THE TWENTIETH CENTURY" (Bloomsbury Academic, 2017. 256 p.)]	
<i>Hrabovsky Serhiy</i>	59
RUSSIAN MATRIX AND ALGORITHMS OF DECOLONIZATION (A review of the book: Ageyeva Vira Behind the scenes of the empire. Essays on Ukrainian-Russian cultural relations: 2nd edition, reprinted. Kyiv: Vikhola, 2023. 360 p.)	

<i>Nastoiashcha Kateryna, Shamsutdynova-Lebedyuk Tetyana</i>	66
RESEARCH OF CONFLICT PROCESSES IN MODERN UKRAINIAN STUDIES DISCOURSE (Review of the book: Conflict of the cultural and historical space of Ukraine in the conditions of modern threats: a monograph / Under the general editorship of M.I. Obushny, resp. editor. I.M. Grabovska. K.: Millennium, 2021. 266 p.)	
<i>Stadnyk Mykola</i>	70
ETHNOLOGY OF RELIGION IN HALYNA LOZKO'S PHILOSOPHICAL AND THEORETICAL STUDIES (Book review: Halyna Lozko. Ethnology of religion. Scientific articles. Mykolaiv: Ilion, 2023. 372 p.)	

ЖІНКА І ВІЙНА

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.1>
УДК 316.42

Людмила АФАНАСЬЄВА

кандидат філософських наук, доцент кафедри
соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет імені
Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-9386-6529
Email: lyulmila.csr@gmail.com

Наталія ГЛЕБОВА

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-3417-1337
Email: nat.glebova2005@gmail.com

Людмила ГЛИНСЬКА

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-2223-2024
Email: glinskay.lyudmila2016@gmail.com

Анастасія АНДРЮЩЕНКО

здобувачка вищої освіти спеціальності соціологія
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Email: asi.igoreva@gmail.com

Олена РЕШЕТНИКОВА

здобувачка вищої освіти спеціальності соціологія
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Email: lady.stelmah2011@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ТА ТРУДНОЦІ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ

Анотація. У статті аналізуються основні соціально-побутові проблеми та труднощі, з якими зіштовхнулися жінки, залишившись в окупованому рідному місті Мелітополь в умовах агресивної війни. Встановлено, що серед основних проблем українських жінок в окупованому місті, це такі, як закриття всіх відділень українських банків, шахрайські схеми зі зняттям готівки та дефіцит медикаментів, неможливість доставки гуманітарної допомоги з підконтрольної Україні території, нарікання на якість і дорожнечу російських ліків. З'ясовано, що існують проблеми і з житловими послугами, Зокрема: відсутність газопостачання; нестабільне постачання води та електроенергії; порушення прав власності на майно та нерухомість; конфіскація приватного житла. Виявлено, що в культурній та освітній сферах окупаційна влада міста заборонила як державну мову, так і мови національних спільнот, шляхом примусового переходу шкіл і дитячих садочків на російську мову й російські програми. Росіяни перетворили медичні заклади на

військові госпіталі, 90% лікарень надають допомогу виключно пораненим окупантам. Все це викликає негативні психологічні переживання, почуття втрати чи невизначеності, соціальної незахищеності, труднощі в реалізації соціальних ролей, трансформації в системі цінностей особистості. Стверджується, що усі ці фактори породжують зневіру в перемогу та мирне майбутнє, невпевненість у звільненні окупованого міста, відчуття безсилля, дефіцит спілкування з рідними, однодумцями, друзями.

Ключові слова: війна, українські жінки, окуповане місто, соціальні проблеми.

Liudmyla AFANASIEVA

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Liudmyla GLYNS'KA

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Natalia HLEBOVA

Dr. of Sciences in Sociology, Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Anastasiia ANDRIUSHCHENKO

higher education student majoring in sociology,
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Olena RESHETNIKOVA

higher education student majoring in sociology,
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

**PROBLEMS AND DIFFICULTIES OF UKRAINIAN WOMEN,
LIVING IN THE OCCUPIED TERRITORY**

Abstract. The article analyzes the main social and domestic problems and difficulties faced by women who stayed in their occupied hometown of Melitopol during the aggressive war. It is established that the main problems of Ukrainian women in the occupied city include the closure of all branches of Ukrainian banks, fraudulent schemes with cash withdrawals and shortages of medicines, the impossibility of delivering humanitarian aid from the territory controlled by Ukraine, complaints about the quality and high cost of Russian medicines. It was found that there are also problems with housing services, including: lack of gas supply; unstable water and electricity supply; violation of property rights to property and real estate; confiscation of private housing. It was found that in the cultural and educational sphere, the occupation authorities of the city banned both the state language and the languages of national communities by forcing schools and kindergartens to switch to Russian and Russian programs. The Russians have turned medical facilities into military hospitals, with 90% of hospitals providing care exclusively to wounded occupants. All of this causes negative psychological experiences, feelings of loss or uncertainty, social insecurity, difficulties in realizing social roles and transforming the system of values of personal relationships. It is argued that all these factors give rise to disbelief in victory and a peaceful future, uncertainty about the liberation of the occupied city, a sense of powerlessness, and a lack of communication with family, like-minded people, and friends.

Keywords: war, Ukrainian women, occupied city, social problems.

Постановка проблеми. Агресивна війна, злодійськи та підступно розпочата Росією проти України 24 лютого 2022 року (хоча ми розуміємо, що війна почалася набагато раніше), показала антилюдський характер путінської «спецоперації на знищення українства». Ці події стали новим прикладом безжалісної війни. Вона не є випадковим явищем [9]. Це наслідок реалізації смертельно хворої доктрини «руського мира», у якому незалежній Україні немає місця. Тому «спецоперація» ведеться не проти збройної сили держави, а проти українців,

мирного населення, молодого покоління та тих, хто тільки народився у бомбосховищах. Особливо важко тягар війни виносити жінкам, які змушені у надскладних умовах забезпечувати побут сімей, виховувати дітей, коли часто не можна обпертися на надійне чоловіче плече. Небезпека цієї війни полягає у тому, що вона несе екзистенційну загрозу українству, ставить під сумнів можливість демократичного шляху нашої країни до європейської спільноти, руйнуючи «крижість буття» кожної людини.

Через важливе стратегічне розташування (перетин європейських автомагістралей та наявність залізничної лінії міжнародного значення до окупованого Кримського півострова) український багатокультурний Мелітополь з 25 лютого 2022 року вже більше року поспіль живе під окупацією російської федерації [8].

Воєнна окупація не тягне за собою позбавлення суверенітету окупованої території. Відповідно до положень Гаазьких конвенцій 1907 і 1954 років та Четвертої Женевської конвенції 1949 року держава-окупант повинна вжити всіх заходів для відновлення та забезпечення суспільного порядку й безпеки населення окупованої території, сприяти задоволенню його першочергових потреб, дотриманню прав і основоположних свобод, забезпечувати захист культурних цінностей, у тому числі шляхом організації на окупованій території військових адміністрацій [7]. Однак, армією агресора з самого початку вторгнення порушувались правила ведення війни та всі положення світових конвенцій.

Аналіз наукових публікацій. Серед українських науковців зараз з'явився цілий спектр українських аналітиків, які займаються дослідженням проблем війни. Це О. Костенко, М. Піддячий, О. Гринів, І. Лосев, С. Грабовський, І. Грабовська, М. Цюрупа та інш. [Див., напр.: 3; 4; 5; 6; 10]. На шовіністичних, расистських, ксенофобських, антиліберальних ознаках російського фашизму та його геноцидних практиках наголошують такі вітчизняні дослідники, як В. В'ятрович, О. Кривдик, О. Кудрін, Л. Якубова, С. Дацюк, А. Дробович, О. Гринів, О. Костенко, П. Олещук, О. Романчук.

Однак, предметне поле досліджень у межах соціально-побутових проблем українських жінок, що залишилися на окупованих територіях, сьогодні ще остаточно не сформовано.

Мета статті полягає у виявленні та аналізі основних соціально-побутових проблем, з якими зіштовхнулися жінки, залишившись в окупованому рідному місті.

Виклад основного матеріалу. Для виявлення проблем, з якими зіштовхуються жінки, які залишилися у тимчасово окупованому Мелітополі, Центр соціологічних досліджень Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького провів емпіричне дослідження. Методом збору первинної інформації було опитування респондентів, що дозволило сформувати профіль основних проблем та труднощів тих жінок, які не змогли з різних причин виїхати та залишилися в окупованому Мелітополі.

У ході даного дослідження було виявлено, що основними причинами того, чому жінки залишилися в тимчасово окупованому Мелітополі стали: «відсутність офіційних гуманітарних коридорів для виїзду»; «страх попасти під обстріл на блок-постах»; «простояти кілька діб і повернутися назад»; «потрапити у полон під час евакуації»; «фізичний та психологічний стан здоров'я»; «наявність членів

родини з вадами здоров'я, які не переживуть евакуацію» [2].

Серед основних соціально-побутових проблем, із якими зіштовхнулись наші респонденти, залишившись в рідному місті, слід відзначити такі, як закриття всіх відділень українських банків, шахрайські схеми зі зняттям готівки та дефіцит медикаментів, неможливість доставки гуманітарної допомоги з підконтрольної Україні території, нарікання на якість і дорожнечу російських ліків. Зокрема, Олена жалілася, що *«Гроші закінчуються, а отримати їх в банках неможливо, оскільки великі черги, а так міняють лише під проценти»* [2]. Респондентка Юля повідомила: *«Зараз великі проблеми зі зняттям грошей із банківських карток, особливо якщо у людини немає телефону з додатком та авторизацією, а лише просто картка. Міняли вимагають 15-20% за переведення в готівку»* [2]. А Надя відмітила, що: *«Пенсію отримую на банківську картку, а стояти в черзі, щоб її перевести в готівку, немає сил... що робити і як жити?»* [2].

Щодо проблем з медикаментами та гуманітарною допомогою, то респонденти відзначили: *«Пенсії не вистачає на їжу, гуманітарну допомогу не пропускають або забирає нова влада, продукти, які привозять з Криму, дорогі... не знаю як жити далі»* (Марія); *«5 квітня біля тієї самої аптеки, до якої завезли нові правителі міста вкрадену гуманітарну допомогу, утворилася черга за медикаментами. Але люди її не безкоштовно отримують, як планувалося командою мера міста Івана Федорова, а купують. Городяни кажуть, щоб щось купити, треба о 5-й ранку чергу зайняти»* (Світлана); *«Ми часто хворіємо і тримаємо в облозі лікарні зі своїми скаргами. Нас лікують, а ми не лікуємось, нас не беруть ліки. З нами важко, але ми й самі не знаємо, що нам тепер робити. Ми дивні, бо втрачені»* (Олена) [2].

Окрім того, респонденти нарікають на низку таких побутових проблем, як неможливість зареєструвати акти громадянського стану за українським законодавством (одруження, народження, смерть). Наприклад, Валентина відзначила: *«Проблема поховати родичів, через брак лікарів неможливо отримати довідку, довго не віддають тіло»*. Лідія також підтвердила: *«Реєстрація новонароджених теж є проблемою, неможливо зареєструвати дитину за українськими законами»* [2].

Серед проблем з житловими послугами опитані відзначали такі: відсутність газопостачання; нестабільне постачання води та електроенергії; порушення прав власності на майно та нерухомість; конфіскація приватного житла. Так Світлана повідомила: *«У нас же газу немає, ось ми і вирішили зносити старі електричні плити і замість них ремонтувати з вживаних запчастин, допомагаємо один одному як можемо.. А якщо світла не буде, що тоді?»*. Ольга відзначила, що *«Фальшива влада обіцяла пробачити всі борги та знизити комунальні*

тарифи, а тепер вони їх підвищили вдвічі». Вікторія стверджувала: «Комунальні платежі не оплачую, не збираюся стояти в касі підприємств та платити карбованцями, яких немає». Марина ж сказала: «Стало страшно, від людей чуємо, що вселяють військових у квартири, які порожні, а у нас у під'їзді багато хто виїхав... тепер і спати страшно...». Наталія також підтвердила: «Сім'ї російських військових відбирають квартири людей, які виїхали з міста». «Вже відстежують у місті порожні квартири, з яких виїхали люди, і збираються туди вселяти своїх, росіян, деякі окупанти вже привезли навіть сім'ї. А що буде далі, чого ще можна очікувати від «асвабодителів?» - відмітила і Тамара [2].

Дуже гостро також стоїть проблема безробіття та забезпечення сім'ї. Зокрема, Юлія повідомила: «Окупаційна влада пропонує матеріальну допомогу, не хотілося б стати зрадником, а як жити далі, якщо роботи немає, а годувати дітей чимось треба». Алла скаржилася: «Окупанти повідчиняли свої магазини, але ціни там вищі, ніж на ринку, продуктів обмежена кількість та й сумнівної якості, покупців майже немає. Доводиться задовольнятися тим, що на ринку пропонують, а зарплати на це не вистачає». Анастасія ж також повідомила: «80% мелітопольців – безробітні. Складно зняти готівку з карток. Ціни в аптеках та магазинах завищені у 3-4 рази». «Прийдеться їхати, а немає грошей, роботи, влаштуватися неможливо» - підтверджує і респондент Валентина. А Вікторія у розпачі сказала: «У місті немає роботи, як жити? Піду в сади збирати черешню, хоч якась копійчина...» [2].

У галузі освіти ще більше нарікань на окупаційну владу, таких як: використання закладів освіти не за призначенням (штаби, хостели для військових) та примусовий перехід всіх закладів освіти на російські стандарти. Наприклад, Ольга повідомила: «Займаю проукраїнську позицію, до колаборантів не піду, в гурток свою дитину не пушу, не знаю, що робити з нею влітку...». Ірина відмітила: «Я не працюю в школі, бо не хочу працювати на окупаційну владу, за українськими законами я у відпустці...». «Неможливість навчання за українськими програмами» – відзначає і респондент Настя. Тетяна стверджує: «Вважаю, що повинна бути державна програма щодо інформування стосовно навчання в школах на наступний рік». Дар'я також відмітила: «Я не згодна з цією владою, хочу щоб дитина навчалася в українській школі, але, на жаль, ні мені та й іншим батькам ні вчителі, ні адміністрація не надає ніякою інформації» [2].

Ще однією важливою проблемою, на думку респондентів, є заборона розмовляти рідною українською мовою, що супроводжується масовими залякуваннями. Так, Людмила повідомила: «В культурній і освітній сфері окупанти примушують переходити у вищі навчальні заклади, школи та дитячі садочки на російську мову й російські

програми». Арина також відзначила: «Не дай Боже тут говорити рідною мовою, якщо хтось з орків чи колаборантів почує, то не знаю, чим все закінчиться... тут у нас забороняють як державну мову, так і мови національних спільнот». Марина скаржилася: «Моїм дітям іти до школи. Але за чутками та заявами окупантів, багато дітей зовсім не говорять російською, або в принципі погано володіють російською мовою і не говорять нею. Тому в школах будуть нові програми з викладанням українською мовою, але за російськими програмами та стандартами. Тобто дітям у школах вбиватимуть голову всю ту саму російську альтернативну історію та пропаганду. Причому викладання українською буде не для всіх учнів, а лише у вигляді факультативного предмета, який батьки зможуть вибрати за бажанням. Ну і правильно, після постійних оповідань про «ми адін народ» і про «неповноцінність українців» у порівнянні з «великоросами» який вибір буде у школяра? А навіщо потім такій дитині знати українську мову? Їй вже прищепили - повноцінний перехід на російську мову спілкування, це вже справа часу, тим більше, що практично всі навколо, особливо однолітки, вже говорять російською». А Аня відмітила: «Тактику масового залякування обрали рашисти до батьків, які не хочуть вести дітей у школи, захоплені окупантами... рашисти погрожують, що, якщо дітей не віддаватимемо в їхні російські школи, то прийдуть за дітьми і заберуть до інтернату» [2].

Також через захоплення влади в Мелітопольському державному педагогічному університеті окупанти позбавили здобувачів вищої освіти майбутнього в рідній країні. Зокрема, Діана повідомила: «Колаборанти віджали педуніверситет, там упорядковують російський виш, а що робити випускникам, які планували навчатися в українському виші?». це підтвердила і Вікторія: «У Мелітополі окупанти вкрали будівлю педуніверситету – що буде з вишом?» [2].

Все це викликає негативні психологічні переживання, почуття втрати чи невизначеності, соціальної незахищеності, труднощів в реалізації соціальних ролей і трансформації в системі цінностей особистості. Провокує тривоги та страхи за здоров'я, власне життя і життя рідних, безсоння, неврози. Наприклад, Лариса відмічає: «Через хворобу мамі виїхати з Мелітополя не можу, дуже важко психологічно, що робити, якщо наші наступатимуть, підвалу та притулку немає, чи думатимуть про нас ЗСУ?». Олександра також жаліється: «Мені страшно, що всі наші виїхали, а поруч живуть тільки проросійські, таких, як я, залишилось дуже мало, дуже страшно довіряти комусь»

Усі ці фактори породжують зневіру в перемогу та мирне майбутнє, невпевненість у звільненні окупованого міста, відчуття безсилля, дефіцит спілкування з рідними, однодумцями, друзями. У

розпачі Світлана відзначає: «Я не розумію, коли настане завтра, і піде це пекло, вже сил немає терпіти, а раптом усе буде як у Криму, і на Донбасі, і нас не звільнять?». це підтверджує і Галина: «Ви не уявляєте, що мешканці, які залишилися у тимчасово окупованому місті, живуть у постійному стресі, відчувають страх та тривогу, паніку, виснаження, спустошення тощо». Катя також з жахом повідомила: «З кожним днем стає все страшніше і страшніше, коли постійно бачиш людей з автоматами, сотні їхньої техніки, яка руйнує наші дороги, черги в банки, в укрупшту, де видають якусь допомогу, а виїхати не можемо. Від нервів уже руки почали тремтіти. Як жити далі? Коли ж нас звільнять? Дожити б...» [2].

Жінки, які залишилися на тимчасово окупованій території, відчувають соціальну незахищеність, загарбники фальсифікують факти історії та культури України, знищують пам'ятники історії та культури Запорізького краю. Так, Марина жаліється: «Нова влада спотворює справжню історію та культуру міста, проголошуючи «таврійську губернію», неіснуючу державу радянський союз, вивозить культурні та матеріальні цінності». Світлана теж відмітила, що: «У місцевому краєзнавчому музеї почали виготовляти «нові експонати», які перекручують справжню історію і культуру міста, називаючи наш край таврійською губернією. Також з музею вивезене скіфське золото» [2].

Люди в окупованому Мелітополі не мають ніякої альтернативи в отриманні інформації (працюють виключно російські ЗМІ), з усіх сторін лунає проросійська агітація та пропаганда, в той час, як окупанти знищують український бібліотечний фонд. Зокрема, Марія повідомила: «Медіапростір заповнили лише російські телеканали, окупанти переключили на російський мобільний зв'язок, щоб остаточно відрізати мешканців від українського інформаційного простору». А Катерина відзначила: «Центральну бібліотеку ім. Лермонтова окупанти з колаборантами вирішили денацифікувати й винесли з приміщень всі підручники з історії України. А вчора завезли з 1,5 тони книг російською мовою – здебільшого це історія періоду другої світової війни у викривленій інтерпретації рашистів. Ці книги стануть підручниками для мелітопольських учнів з 1 вересня» [2].

Мешканці міста постійно фіксують факти пограбування приватних і державних підприємств, через що утворюється дефіцит продуктів харчування.

Окупантами також було розграбовано один з гуманітарних штабів міста. незахищені верстви населення не можуть задовольнити навіть свої мінімальні потреби, але залишаються в місті через небезпеку виїзду з окупації. Респондент Ольга повідомила: «Відкритим залишається питання поставок. Продуктів в Мелітополі залишається все менше, а «асвабодітелі» відкривати гуманітарні коридори для передачі продуктів і медикаментів не поспішають». це підтверджує і Валентина: «Сьогодні,

12 березня, російські загарбники оточили гуманітарний штаб, який знаходиться у ДК Шевченка. Тобто городяни, які приходили сюди по продукти, теплий одяг та ліки, не можуть отримати допомогу. Поки що працюють центри допомоги у ПТУ на Новому Мелітополі та мікрорайоні, Але, на скільки вистачить там запасів, невідомо. Також працює незалежний гуманітарний центр у ТДАТУ. Але відкритим залишається питання постачання. Продовольства в Мелітополі залишається все менше, а так звана нова влада відкривати гуманітарні коридори для перевезення продуктів і ліків не поспішає». Марина ж покаржилася: «Вчора на блок-посту російські військові перестали пропускати з вантажем селян-підприємців, які хоч якось забезпечували ринок продуктами власного виробництва». «Дуже дорого все, не вистачає коштів прокормити сім'ю» – жаліється і Катя. А Олена відмічає: «Продукти, які пропонують «асвабодітелі», дорогі та дуже неякісні, не можна їсти, деякі продукти неможливо знайти» [2].

Висновки і пропозиції. Отже, виходячи з даного аналізу, можна визначити такі основні соціально-побутові проблеми, з якими зіштовхнулися жінки, залишившись в окупованому рідному місті Мелітополь: закриття всіх відділень українських банків, шахрайські схеми зі зняттям готівки та дефіцит медикаментів і дорожнеча російських ліків, неможливість доставки гуманітарної допомоги з підконтрольної Україні території та зареєструвати акти громадянського стану за українським законодавством (одруження, народження, смерть); порушення прав власності на майно та нерухомість; конфіскація приватного житла; примусовий перехід всіх закладів освіти на російські стандарти; заборона розмовляти рідною українською мовою, що супроводжується масовими залякуваннями тощо. Жінки, які залишилися на тимчасово окупованій території, відчувають соціальну незахищеність, загарбники фальсифікують факти історії та культури України, знищують пам'ятники історії та культури Запорізького краю. Усе це викликає негативні психологічні переживання у жінок, почуття втрати чи невизначеності, соціальної незахищеності, провокує тривоги та страхи за здоров'я, власне життя і життя рідних, безсоння, неврози.

У такій ситуації жителі, які залишилися в тимчасово окупованому місті, згуртувались на своїх мікротериторіях і посилили сусідські зв'язки на вулиці, у дворах багатопверхових будинків [1]. Таким чином надавалася допомога сусідам, поширювалася корисна інформація та новини з зони бойових дій. Наразі всі мелітопольці, Мелітопольська міська рада вірить і працює над тим, щоб повернутись у деокупований Мелітополь. Ми знаємо, що доведеться зіштовхнутись із серйозними гуманітарними, економічними, правовими проблемами. Але ми не боїмося труднощів, й як ніколи згуртовані задля перемоги, адже міць однакості веде суспільство до

порятунку та реалізації спільної справи. Віра у перемогу України та вся робота для її наближення є головним пріоритетом для всіх українців та мелітопольців у тому числі.

- Афанасьєва Л.В., Букрєєва І.В., Глебова Н.І., Глинська Л.Ф., Семікін М.О. Політичні та ментальні засади російського імперіалізму. *Українознавчий альманах*. Випуск 30, 2022. С. 22–29.
  - Визначення основних проблем та труднощів, з якими доводиться стикатися представникам етнічних спільнот міста Мелітополя, що залишилися на окупованій території, вимушено покинули свої домівки та виїхали на підконтрольну Україні територію, чи за кордон / *Звіт за результатами контент-аналізу, фокус групових дискусій та глибинних інтерв'ю в рамках реалізації Проєкту за підтримки Ради Європи «Етнічні спільноти і спільність: запорака громадської активності та довіри»*. Мелітопольська міська рада, Центр соціологічних досліджень МДПУ імені Богдана Хмельницького, Мелітополь – Запоріжжя, 2022. 114 с.
  - Грабовська І. Вирівнювання можливостей для жінок та чоловіків versus криза маскулінності (українська специфіка). *Соціологічні студії*. № 2(21), 2022. С. 6–13.
  - Грабовська І. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. *Українознавчий альманах*. Випуск 30, 2022. С. 29–35.
  - Грабовська І. Суб'єктивація versus масовізація українського соціуму. *«Studia Orientalne»*. Польща. №4. 2022. С. 71–82.
  - Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. №1. С. 212–225.
  - Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 09 червня 2017 р. за N 704/30572 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/re30572?ed=2017_03_23&an=154
  - Земфіра Кондур, Афанасьєва Л.В., Букрєєва І.В., Глебова Н.І., Глинська Л.Ф., Фалько Н.М. Регіональний досвід дієвих механізмів вирішення труднощів і проблем національних меншин в умовах війни: проєктний досвід. *Українознавчий альманах*. Випуск 30, 2022. С. 89–96.
  - Ільчук Л. Основні загрози та пріоритети розвитку соціальної безпеки в Україні. К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. URL: <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=98&>.
  - Цюрупа М.В. Політичні та ментальні засади російського імперіалізму. *Українознавчий альманах*. Випуск 30, 2022. С. 22–29.
- References**
- Afanas'yeva L.V., Bukryeyeva I.V., Hlebova N.I., Hlyns'ka L.F., Semikin M.O. (2022). *Politychni ta mental'ni zasady rosiys'koho imperializmu* [Political and mental foundations of Russian imperialism]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 30. P. 22–29. (in Ukrainian).
  - Regional experience of effective mechanisms for solving difficulties and problems of national minorities in war conditions: project experience. *Vyznachennya osnovnykh problem ta trudnoshchiv, z yakymy dovodyt'sya stykatysya predstavnykam etnichnykh spil'not mista Melitopolya, shcho zalyshylysia na okupovaniy terytoriyi, vymusheno pokynuly svoyi domivky ta vyyikhaly na pidkontrol'nu Ukrayini terytoriyu, chy za kordon* [Identification of the main problems and difficulties faced by the representatives of the ethnic communities of the city of Melitopol who remained in the occupied territory, were forced to leave their homes and left for the territory controlled by Ukraine, or abroad] / *Zvit za rezul'tatamy kontent-analizu, fokus hrupovykh dyskusiy ta hlybynnykh interv'yu v ramkakh realizatsiyi Proyektu za pidtrymky Rady Yevropy «Etnichni spil'noty i spil'nist': zaporuka hromads'koyi aktyvnosti ta dovery»*. (2022). Melitopol's'ka mis'ka rada, Tsentr sotsiolohichnykh doslidzhen' MDPU imeni Bohdana Khmel'nyts'koho, Melitopol' – Zaporizhzhya. 114 p. (in Ukrainian).
  - Grabovs'ka I. (2022). *Vyryvnyuvannya mozhlyvostey dlya zhinok ta cholovikiv versus kryza maskulinnosti (ukrayins'ka spetsyfyka)* [Equalization of opportunities for women and men versus the crisis of masculinity (Ukrainian specifics)]. *Sotsiolohichni studiyi*. № 2(21). P. 6–13. (in Ukrainian).
  - Grabovs'ka I. (2022). *Zhinoche «oblychchya» viyny Ukrayiny proty rosiys'koho ahresora* [The female "face" of Ukraine's war against the Russian aggressor]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 30. P. 29–35. (in Ukrainian).
  - Grabovs'ka I. (2022). *Sub"yektyvatsiya versus masovizatsiya ukrayins'koho sotsiumu* [Subjectivization versus massification of Ukrainian society]. *«Studia Orientalne»*. Pol'shcha. №4. P. 71–82. (in Ukrainian).
  - Grabovs'ka I., Grabovs'kyi S. (2023). *Khvyli hlobalizatsiyi, dekolonizatsiya ta heopolitychna sub"yektnist'* [Waves of globalization, decolonization and geopolitical subjectivity]. *Ukrayinoznavstvo*. №1. P. 212–225. (in Ukrainian).
  - Zareyestrovano v Ministerstvi yustytitsiyi Ukrayiny 09 chervnya 2017 r. za N 704/30572 «Pro zatverdzhennya Instruktсийi pro poriyadok vykonannya norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroynykh Sylakh Ukrayiny»* [Registered in the Ministry of Justice of Ukraine on June 9, 2017 under N 704/30572 «On the approval of the Instruction on the procedure for implementing the norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine»]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/re30572?ed=2017_03_23&an=154 (in Ukrainian).
  - Zemfira Kondur, Afanas'yeva L.V., Bukryeyeva I.V., Hlebova N.I., Hlyns'ka L.F., Fal'ko N.M. (2022).

Rehional'nyy dosvid diyevykh mekhanizmv vyrishennya trudnoshchiv i problem natsional'nykh menshyn v umovakh viyny: proyektnyy dosvid [Regional experience of effective mechanisms for solving difficulties and problems of national minorities in war conditions: project experience]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 30. P. 89–96. (in Ukrainian).

9. Il'chuk L. (2010). *Ocnovni zahrozy ta priorityety rozvytku cotsialnoi bezpeky v Ukraini* [Main threats

and priorities for the development of social security in Ukraine]. K.: Ukrainckyi tsentr politychnoho menezhmentu. URL: <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=98&> (in Ukrainian).

10. Tsyurupa M.V. (2022). *Politychni ta mentalni zasady rosiiskoho imperializmu* [Political and mental ambush of Russian imperialism]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 30. P. 22–29. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.2>
УДК 3.21(477)

Ірина ГРАБОВСЬКА

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, м. Київ;
провідний науковий співробітник
Музею книги і друкарства України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7416-9541

Email: grabovskai@ukr.net

Лариса НАЛИВАЙКО

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
проректор, Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро

ORCID: 0000-0002-7696-4223

Email: larysa-nalyvaiko@ukr.net

«ЖІНОЧЕ / НЕ ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ ВІЙНИ» (ЗА КНИГОЮ СВІТЛАНИ АЛЕКСІЄВИЧ «У ВІЙНИ НЕ ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ»)

Анотація. В інформаційному просторі сучасної України фактично з перших місяців повномасштабного вторгнення РФ 2022 р. на територію країни утвердилось поняття «жіноче обличчя війни» при характеристиці цієї війни.

Книга Нобелівської лауреатки С. Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» має важливе значення для проведення порівняльного аналізу досвіду переживання жінками-фронтовичками Другої світової та теперішньої українсько-російської війн. Ідея книги не суперечить розумінню війни як і «жіночої», що висвітлено у тексті даної розвідки.

Свідчення жінок-фронтовичок фактично не брались радянськими істориками до уваги, через що у війни з німецьким фашизмом не було «жіночого обличчя». Воно не оприявнювалось у розповідях учасників/учасниць бойових дій. Саме у такому розумінні потрібно трактувати назву книги «У війни не жіноче обличчя» Світлани Алексієвич.

Метою даної розвідки є проведення аналізу того, що відбувається з жінкою на війні та чи є гендерна специфіка в таких подіях. У межах оголошеного завдання вирішується й питання «жіночого/не жіночого обличчя» війни.

Досвід, накопичений українським соціумом у боротьбі проти російського агресора за попередні 8 років гібридної війни та за період повномасштабного вторгнення на територію України від 24 лютого 2022 р., показав, що ця війна має і «жіноче обличчя». Гендерна специфіка переживання війни існує, проте, вона не має вирішального значення для практичних дій у боротьбі за свободу і незалежність. Тим не менше, дослідження всіх характеристик цієї війни є неодмінною умовою створення цілісної науково обґрунтованої картини даної історичної події та її правдивого висвітлення. Такі розвідки мають також значення для оцінки перспектив жіночого лідерства в Україні, зокрема, і військового.

Ключові слова: Україна, російська агресія, війна, жінки-військовослужбовиці ЗСУ, гендерна специфіка, жіночий досвід переживання війни.

Iryna GRABOVSKA

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate
of the Department of philosophy and geopolitics Department of RIUS
Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv;
a Leading Researcher
Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

Larysa NALYVAIKO

Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Vice-Rector, Dniprovsk State University of Internal Affairs, Dnipro

"THE FEMALE / NOT FEMALE FACE OF WAR" (BASED ON THE BOOK BY SVTLANA ALEKSIEVYCH "THE WAR DOES NOT HAVE A FEMALE FACE")

Abstract. *In the information space of modern Ukraine, in fact, since the first months of the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022 on the territory of the country, the concept of "female face of war" has been established in the characterization of this war.*

Nobel laureate S. Aleksievich's book "The War Does Not Have a Female Face" is important for conducting a comparative analysis of the experiences of women front-line soldiers during the Second World War and the current Ukrainian-Russian wars. The idea of the book does not contradict the understanding of war as "female", which is highlighted in the text of this intelligence.

Soviet historians actually did not take into account the testimonies of women front-line soldiers, which is why the war with German fascism did not have a "female face". It did not appear in the stories of the combatants. It is in this sense that the title of Svitlana Aleksievich's book "The War Does Not Have a Female Face" should be interpreted.

The purpose of this intelligence is to conduct an analysis of what happens to women in war and whether there are gender specifics in such events. Within the framework of the announced task, the issue of the "female/non-female face" of war is also resolved.

The experience accumulated by the Ukrainian society in the fight against the Russian aggressor during the previous 8 years of the hybrid war and during the period of the full-scale invasion of the territory of Ukraine from February 24, 2022, showed that this war also has a "female face". The gender specificity of experiencing war exists; however, it is not of decisive importance for practical actions in the struggle for freedom and independence. Nevertheless, the study of all the characteristics of this war is an indispensable condition for the creation of a coherent scientifically based picture of this historical event and its truthful coverage. Such intelligence is also important for assessing the prospects of female leadership in Ukraine, in particular, the military.

Keywords: *Ukraine, Russian aggression, war, female servicemen of the Armed Forces of Ukraine, gender specificity, women's experience of war.*

Постановка проблеми. Жінка і війна – тема, яка стає на наших очах однією з провідних у науковому та науково-популярному дискурсі сучасної України. Значною мірою цей процес відбувається завдяки тому, що українське жіноцтво активно бере участь у боротьбі проти рашистського агресора. Сьогодні у ЗСУ нараховується близько 60 тисяч жінок на різних позиціях: від військових на нулі до цивільної обслуги Збройних Сил України. «У листопаді минулого року, під час 6-го Українського Жіночого Конгресу, Міністр оборони України Олексій Резніков заявив, що сьогодні в лавах Збройних сил України служить майже 60 000 жінок, з яких майже 5 000 – на передовій. Міністр також закликав військовослужбовиць реалізовуватись у сферах сучасної війни, а це – логістика, кіберсили, БПЛА, комунікації, засоби технічної розвідки тощо, що є новими можливостями для дієвої участі жінок...» [14], – зазначила депутат ВРУ Світлана Войцеховська.

У контексті вище зазначеного на особливу увагу заслуговує вже існуючий досвід участі жінок у військових конфліктах та широкомасштабних війнах.

Саме до широкомасштабної європейської континентальної війни належить теперішня агресія РФ проти незалежної України.

Однією з найцікавіших книг із фіксацією специфіки жіночого досвіду участі у великій війні є знаменита книга Нобелівської лауреатки, письменниці і журналістки Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» [1]. Вона заслуговує на спеціальну увагу через, зокрема, оригінальний авторський підхід. Авторка цієї книги зазначала: «Я збираю те, що назвала б знанням духу. Іду слідами душевного життя, веду запис душі. Шлях душі для мене важливіший, ніж сама подія, не так важливо чи не дуже важливо, не на першому місці, «як це було», а тривожить і лякає інше – що там з людиною сталося? Що вона там побачила і зрозуміла? Про життя і смерть узагалі? Про саму себе, нарешті? Пишу історію почуттів... Історію душі... Не історію війни або держави і не життє героїв, а історію маленької людини, викинутої з простого життя до епічної глибини величезної події. До великої Історії» [1, с. 46].

Проаналізувати, що відбувається з жінкою на війні та чи є гендерна специфіка в таких подіях, – ось основна мета даної розвідки. У межах оголошеного завдання буде вирішено й питання «жіночого/не жіночого обличчя» війни.

Аналіз існуючих джерел та літератури.

Досвід жінки на війні сконцентровано у великому масиві літератури: від романів та публіцистики до наукових видань. Так, Джин Бетке Елштайн у науковій розвідці «Жінка і війна» аналізує міфи про чоловіка-воїна та жінку-«прекрасну даму». Подібні міфи, на думку дослідниці, відтворюють застарілі уявлення про гендерні ролі у спільнотах. А між тим, як самі спільноти, так і гендерні ролі в них, вже у ХХ століття радикально змінилися. Наприклад, період Другої світової війни принципово переформатував становище та роль жіноцтва щодо участі у воєнних конфліктах [21].

Дослідники Кауфман, Джойс П., Вільямс, Крістен П. у книзі «Жінки, держава та війна: порівняльний погляд на громадянство та націоналізм» проводять, зокрема, думку, що жінки демонструють під час сучасних воєн не меншу відвагу, ніж чоловіки. Також військовослужбовиці здатні на професійне виконання поставлених перед ними завдань не гірше від чоловіків [22].

На увагу дослідників даної проблеми заслуговує і книжка українських дослідниць/дослідників жіночої історії [9]. У цій колективній праці досить детально проаналізовано вже існуючий аналітичний матеріал по тематиці «жінка і війна». У рецензії на видання І. Склокіної зазначає, що «видання заповнює прогалину україномовних колективних праць чи збірників із тематики досліджень участі й долі жінок у воєнних конфліктах, тоді як такі праці вже існують багатьма мовами і стосуються різних регіонів. В узагальнювальній вступній статті, у якій хронологічно і проблемно висвітлено розвиток західної феміністської історіографії участі жінок у війнах, Оксана Кісь заторкує низку тем, так чи так представлених у всіх статтях цього збірника: це і критика андроцентризму традиційної історичної науки та її зосередження на бойових діях і політичних стратегіях урядів; амбівалентне ставлення різних течій феміністської історіографії до війни — як водночас ворожої до жінок і такої, що відкриває можливості емансипації, демократизації та змін гендерного ладу загалом; це тема служби жінок у війську, а також на трудовому та домашньому фронті; культурне конструювання маскуліності і фемінності, до якого вдається офіційна пропаганда урядів та суспільні групи; тема сексуального насильства під час війни та «сексуального колабораціонізму»; повоєнна маргіналізація жінок—колишніх вояків тощо» [15].

Істориками/історичками сучасної України робиться чимало для заповнення існуючих лакун у дослідженні жіночої участі у воєнних конфліктах та повномасштабних війнах. На особливу увагу заслуговують вітчизняні дисертаційні дослідження даної проблематики. Наприклад, дисертація Байдак

М.С. на тему «Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.)» [2].

У пошуках методологічних засад дослідження проблеми «жінка і війна» не зайвим буде взяти до уваги наступну думку вітчизняної дослідниці І. Склокіної, висловлену у розвідці «Жінки на війні: конструюючи і деконструюючи стереотипи»: «Чи не найбільшою небезпекою у працях, написаних у галузі жіночої історії, є звуження перспективи та брак ширшого бачення історичних процесів, коли увагу зосереджено лише на представницях однієї статі й її не доповнює погляд на гендерний порядок суспільства загалом, а також інші чинники (вік, раса, клас тощо)» [15]. Авторка вважає, що «зведення всього досвіду жінок лише до гендерної його специфіки, вживання категорій «жіночого» як апіорі відмінного від чоловічого теж є такими «традиційними хибами» [15].

При розгляді даної проблеми не варто ігнорувати і наукову публіцистику, яка є найшвидшою реакцією на події широкомасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. та відображає реалії цієї війни. Саме там піднімаються найгостріші та найактуальніші проблеми жінок-учасниць бойових дій проти російської навали. До прикладу, саме такою є стаття на сайті «Гендер в деталях» Ю. Скібіцької «Жінки на війні. Проблеми бійчинець ЗСУ після повномасштабного вторгнення» [19].

Надзвичайно цікавим є і науково-популярний дискурс щодо проблеми участі жінок-українок у воєнних конфліктах в історичній ретроспективі. Часто такі розвідки стають спробою зруйнувати усталені міфи масової свідомості, як, до прикладу, міф про повну відсутність козачок у збройній боротьбі періоду Хмельниччини та Гетьманщини. Так, Катерина Косач прямо проголошує свою позицію щодо активної участі українського жіноцтва у попередні часи у військових подіях на теренах України. А значення козацтва як військової та націєтворчої потуги в історії України важко переоцінити [Див., напр.: 16]. Авторка статті «Козачки. Фольклор про войовничих жінок козацької доби» К. Косач наголошує: «Моя стаття – це спроба зруйнувати пряму асоціацію козацької доби з чоловіками та надати видимості жінкам, які боронили свою землю. Нині в Збройних силах України понад 50 тисяч жінок. То чому вважається, ніби наші предки-жінки не могли брати участі в обороні своєї країни й раніше?» [10].

Аналізуючи козацький період в історії України, К. Косач зазначає: «Михайло Грушевський у книжці “Про батька козацького Богдана Хмельницького” (1909), розповідаючи про запеклі бої козаків Богдана Хмельницького з поляками, наголосив, що “не тільки чоловіки, а й жінки билися” і що поляки не жалували не тільки чоловіків, а й жінок. То що, воювали жінки в козацьку добу разом із чоловіками? Адже про декого ходили легенди і залишилися письмові згадки. Однак навіть фольклор свідчить, що жінкам доводилося перевдягатися або приховувати свою стать» [10].

Щоправда, авторка визнає: «Ми знаємо про це надто мало, щоб робити конкретні висновки. Що відомо напевне — через патріархальну культуру, відсутність у жінок можливостей займатися наукою, історію досліджували переважно чоловіки, відтак поза увагою істориків опинилося українське жіноцтво, а пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками життєвий шлях повністю зник, залишивши прірву в історичній науці» [10].

Авторський доробок вивчення проблеми «Жінка і війна» представлено у серії наукових публікацій: у низці статей та монографічних дослідженнях [6; 7; 8; 11].

Особливе значення для даної розвідки має книга-дослідження Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» [1], яка і стала, власне, підставою для порівняння досвідів переживання війни жінкою-учасницею бойових дій під час Другої світової війни та теперішньої агресії росії проти незалежної України.

Основна частина. В інформаційному просторі сучасної України фактично з перших місяців повномасштабного вторгнення рф на територію нашої Батьківщини утвердилось поняття «жіноче обличчя війни» при характеристиці цієї війни. Вперше таке визначення подій прозвучало з вуст першої леді країни Олени Зеленської під час Міжнародної конференції «Жінки в конфліктах», яка проходила в Брюсселі у 2022 р. [Див. про це детальніше: 11].

Також такому розвитку подій сприяли щовечірні звернення Президента України Володимира Зеленського до захисників та захисниць [виділ. – авт.] України.

Здавалось би характеристика війни як такої, що має «жіноче обличчя» принципово суперечить побутуванню усталеної думки про те, що війна – це не жіноча, а суто чоловіча справа. Зазначена формула є, на перший погляд, і повним запереченням відомої тези, винесеної С. Алексієвич у назву своєї книги: «У війни не жіноче обличчя». Проте, така думка є хибною. Авторка вказаної праці насправді показала, що у советської версії трактування Другої світової війни не було «жіночого обличчя» через низку причин, хоча в дійсності та війна «жіноче обличчя» однозначно мала [18].

Світлана Алексієвич із гіркотою писала, що досвід жінок, отриманий під час Другої світової війни, був втрачений через ідеологічну позицію щодо «правильної» і «неправильної» трактовки війни. При цьому саме жіночий емоційний досвід, який, на думку письменниці і журналістки, принципово відрізнявся від чоловічого переживання війни, спеціально замовчувався й приховувався в СРСР як ідеологічно шкідливий, такий, що «шкодить» героїзації «безсмертного подвига советского человека». Світлана Алексієвич у своїй книзі «У війни не жіноче обличчя» спеціально відзначає цей факт: «Потім я не раз натрапляла на ці дві правди, що живуть в одній людині:... особистою правдою, заганою в підпілля, і загальною, просоченою духом часу, запахом газет.

Перша лише зрідка могла вистояти під тотальним натиском другої» [1, с. 104]. Відповідно змінювалась і риторика оповідачки: для близької людини і для публіки. Вони відрізнялись разуче. Коли була розмова «на публіку», «...для глядача. Ніяк було не пробитися до її особистого враження, я відразу бачила міцний внутрішній захист. Самоконтроль. Коригування чинили постійно. І навіть визначалась закономірність, що більше слухачів, то безпристраснішою і стерильнішою ставала розповідь. З осторогою на те, як треба. Страшне вже здавалося великим, а незрозуміле й темне в людині – миттєво проясненим. Я потрапляла до пустелі минулого, де були самі пам'ятники. Подвиги. Горді й непроникні. Ось так... одну війну вона згадувала для мене – «як донці, щоб ти зрозуміла, чого нам, ще зовсім дівчаткам, довелося зазнати», інша призначалася для великої аудиторії – «як інші розповідають і як в газетах пишуть – про героїв і подвиги, щоб виховувати молодь на високих прикладах». Щоразу мене вражала ця недовіра до простого і людського, це бажання підмінити життя ідеалом. Звичайне тепло – холодним сьайвом» [1, с. 105].

І масова свідомість тогочасного советського соціуму підтримувала такий наратив. Жінки, які пройшли війну на фронті, не толерувались советським суспільством. Більше того, вони часто засуджувались оточуючими. Про це свідчило чимало колишніх бійців-чоловіків: «Скінчилася війна, вони виявилися страшенно незахищеними. Ось моя дружина – розумна жінка, і вона до військових дівчат погано ставиться. Вважає, що вони їхали на війну женихів шукати, що всі крутили там романи. Хоча насправді ... то найчастіше були чесні дівчата. Чисті. Але після війни... Після бруду, після вошей, після смертей... Хотілося чогось гарного. Яскравого. Вродливих жінок... У мене був друг, його на фронті любила одна чудова, як я тепер розумію, дівчина, медсестра. Але він з нею не одружився, демобілізувався і знайшов собі іншу, вродливішу. І він нещасливий зі своєю дружиною. Тепер згадує ту, свою воєнну любов, вона йому була б другом. А після фронту він її залишив, бо протягом чотирьох років бачив її лише у стоптаних чоботях і чоловічому ватнику. Ми намагалися забути війну. І дівчат своїх теж забули...» [1, с. 93].

Чимало опитаних Алексієвич чоловіків-колишніх солдат говорили про жінок на війні наступне: «У розвідку з такою, напевно, і пішов, але не одружився б.... Ми звикли думати про жінку як про матір і наречену, прекрасну пані, зрештою. ...Війна – справа чоловіча. Чоловіків хіба мало, про яких можна писати?» [1, с. 91]. І далі: «З-поміж фронтних дівчат я зустрів багато вродливих, та ми не бачили в них жінок. Хоча, на мій погляд, вони були чудовими дівчатами. Але то були наші подружки, які витягували нас із поля бою. Рятували, виходжували... Але ви могли б вийти заміж за брата? Ми називали їх сестричками» [1, с. 92].

І жінки-фронтівки, які пройшли ту війну, мовчали, таїлись зі своїми переживаннями та досвідом учасниць конфлікту. «Ми мовчали, як риби. Нікому не зізнавалися, що воювали на фронті. Так один із одним зв'язок тримали, листувалися. Це потім вшанувати нас почали, через тридцять років... Запрошувати на зустрічі... А спершу ми таїлися, навіть нагороди не носили. Чоловіки носили, а жінки ні. Чоловіки – переможці, герої, женихи, у них була війна, а на нас дивилися зовсім по-іншому. Зовсім по-іншому... У нас, скажу я вам, забрали перемогу. Тихенько виміняли її на звичайне жіноче щастя. Перемогу з нами не розділили. І було прикро... Незрозуміло... Бо на фронті чоловіки ставилися до нас чудово, завжди оберігали, мені не траплялося в мирному житті, щоб вони так ставилися до жінок. Коли відступали, ляжемо відпочити – земля гола, вони самі залишаються в гімнастерках, а нам віддадуть свої шинелі: «Дівчаток... Дівчаток треба вкрити...» Знайдуть десь клаптик вати, бинта: «На, візьми, тобі знадобиться...» Сухариком останнім поділяться. Крім добра, крім тепла ми нічого на війні не бачили. Не знали. А після війни? Я мовчу... Мовчу... Що заважає нам згадувати? Неймовірно тяжкі спогади...» [1, с. 123].

Свідчення жінок-фронтівочок фактично не брались советськими істориками до уваги, через що у війни з німецьким фашизмом не було «жіночого обличчя». Воно не оприявнювалось у розповідях учасників/учасниць бойових дій. Саме у такому розумінні потрібно трактувати назву книги «У війни не жіноче обличчя» Світлани Алексієвич.

Отже, авторка вище названого тексту прийшла до висновку, що жінка і чоловік по різному переживають війну: чоловік намагається вкласти свій досвід у логічно вивірені межі, жінка ж сприймає війну в основному емоційно, через що трагічність пережитого перетворюється на суцільний біль і страждання. І це передається у розповідях жіноцтва про війну та участь у бойових діях. І самі реалії на війні жінки сприймають у специфічний спосіб: «Запам'ятовувалося не те, що той лейтенант, а цей капітан, нам легше було запам'ятати інше: гарний чи не негарний, рудий чи високий» [1, с. 99]. Відмінним було і ставлення до можливої власної смерті. Фактично кожна дівчина-боєць переймалась проблемою своєї краси/некрасивості після того, як її уб'ють під час бою: «А ось що я скажу... Найстрашніше для мене на війні – носити чоловічі труси. Ото було страшно. І це мені якось... Я не висловлю... Ну, по-перше, дуже негарно... Ти на війні, готуєшся померти на Батьківщину, а на тобі чоловічі труси. Взагалі, ти кумедна на вигляд. Недоладна. Чоловічі труси тоді носили довгі. Широкі. Шили із сатину. Десятеро дівчаток у нашій землянці, і всі вони у чоловічих трусах. О Боже мій! Узимку і влітку. Чотири роки» [1, с. 84].

Лише з вуст чоловіків звучить визначення війни як роботи. Жінки не оперують такою характеристикою щодо воєнного конфлікту. Й самі

чоловіки, аналізуючи розповіді жінок-учасниць військових дій, визнавали, що їхні розповіді сильніше «чіпляють за живе». Так, один із оповідачів говорить про розповіді своєї дружини: «Я багато чого з її оповідань запам'ятав, врізалось – для онуків. Часто не свою, а її війну розповідаю. Їм вона цікавіша, ось що я помітив... У мене більше конкретного військового знання, а в неї почуття. А почуття завжди яскравіші, вони завжди сильніші фактів» [1, с. 110].

Проте, діяти учасники бойових операцій можуть однаково, не залежно від статі. І в цьому є певна діалектика процесу, коли його можна визначити з позицій гендерної специфіки і водночас мати приводи заперечувати її.

Вірність висновків С. Алексієвич щодо специфічно жіночого сприйняття війни підтверджують і сучасні авторки/автори, які вже написали книги з відображенням досвіду широкомасштабної війни України проти російського агресора. Так, капітан ЗСУ, психологиня Оксана Мазур у авторському виданні «Стрес комбата» зазначає: «Книга, яку я вирішила написати, про мій нелегкий шлях, про страждання, душевний біль, розпач, страх і море сліз» [13, с. 3]. Отже, про почуття та емоції на війні. І це стосується не лише жінок, але і чоловіків.

За досвідом переживання війни із рашистським агресором сучасних українських жінок умовно можна віднести до 6 основних категорій, які достатньо чітко відрізняються за своєю специфікою відносно вибору життєвої позиції та за особливостями поведінкового типу: жінка-войовниця; жінка-волонтерка; жінка-жертва; жінка-помічниця; жінка-біженка; жінка-колаборантка (у народі її називають «ждуля»). Це не остаточна і не єдино можлива характеристика, але, видається, що саме вище наведена класифікація стосується наймасовіших поведінкових типів, здатних більш-менш точно визначити риси «жіночого обличчя війни» проти російських окупантів.

Аналізуючи специфіку досвіду переживання війни, зокрема, і у гендерному аспекті, варто пам'ятати, що окрім іншого, переосмислений досвід антропологічного аспекту конфлікту дає певні підстави для розуміння і такої важливої характеристики для української державності на даному відтинку шляху, якою є її геополітична суб'єктність. В основі геополітичної суб'єктності будь-якої держави, особливо в часи вирішальні для її існування/неіснування, є позиція її громадян в цілому щодо бажаності/небажаності спротиву окупантові. Й у такій настанові не є важливим поділ на статі: єдність спільноти забезпечується здатністю до консолідованої позиції всіх її громадян. Досвід широкомасштабної війни із рашистським агресором наочно довів цю аксіому. Саме всенародний спротив українців, консолідація та активність громадянського суспільства, орієнтована на радикальний спротив окупації-«освобожденню» (у термінах російської пропаганди), забезпечили не лише обороноздатність країни, але і рух у напрямку української Перемоги. А

все це разом – підтримку та допомогу зовнішнього світу та визнання ним геополітичної суб'єктності української нації та держави в часи сучасних надскладних випробувань.

Варто зазначити, що здатність бути суб'єктом міжнародної політики Україна утверджує сьогодні не шляхом декларацій та маніфестування намірів, а на полі бою та на дипломатичному фронті. Боротьба української дипломатії насамперед за отримання реальної військової допомоги українському війську теж заслуговує на окреме дослідження у ході вивчення досвіду війни РФ проти України.

Україна вступила в гарячу фазу війни з путінською неоімперією Кремля 24 лютого 2022 р., пройшовши до того 8 років гібридної війни з росією, яка породжувала цілу низку серйозних загроз щодо майбутнього нашої країни. Інформаційна війна з боку РФ була серед найсерйозніших загроз для української спільноти та й залишається такою по цей день. Аналітики зазначали, що інформаційний тиск з боку росії давно переріс в інформаційно-психологічну війну проти України. Він «...деформує не лише внутрішню структуру ідентифікаційних матриць громадян України, а й змістовне наповнення цих матриць, викликаючи смислові деструкції і смислові розбіжності в розумінні української історії та українських національних інтересів. Спостерігається деструктивне вторгнення в систему національних і загальнолюдських архетипів, деформування критеріїв громадських оцінок, системи духовних і культурних цінностей; цілеспрямовано зберігаються і використовуються радянські стереотипи. Розробляються нові інформаційні технології розбрату між Східною та Західною Україною. Триває процес деукраїнізації і відчуження населення сходу і півдня від загальнонаціональних проблем» [13, с. 3-4].

Самі ж російські шовіністи не врахували факту реальної слабкості сучасної росії. Українська дослідниця «руського мира» Якубова Л. справедливо зазначає: «Перебуваючи у солодких тенетах самонавіювання, поборники відродження геополітичної величі Росії не зважають на те, що не мають потенціалу СРСР, що світ за кордонами Росії уже давно не потребує «підтримки» в обмін на волю, що ідеології «руського мира» бракує універсальності комуністичної доктрини. Спроби Росії приречені на поразку. Однак вони дорого коштуватимуть світу. Як будь-яка ерзац релігія, «руський мир» вимагає жертв» [20, с. 34].

Варто зазначити, що пошуки причин російського нападу не обмежуються визнанням неадекватності путінського режиму та зазомбованістю так званого «глибинного народу» (В. Сурков) росії. Аналізуються і реалії українського життя, що привели до нападу Кремля на Україну. Серед подібних розвідок чимале місце займають світоглядно-філософські роздуми, навіть з елементами містико-релігійного характеру. Так Оксана Мазур пише: «Мудреці кажуть, що є люди і «гарячі», і «холодні», але найстрашніші –

«тепленькі». Бо саме вони є тими байдужими, готовими до зради і підлоти. Чи не за цю байдужість Бог послав сьогодні Україні таке випробування? Думаю, час кожному подолати цю важку національну недугу – байдужість. Може тільки тепер, у важких випробуваннях, наш народ прокидається. Тверезіє від байдужості. Ми спостерігали це під час подій на Майдані, ми бачимо й чітку позицію значної частини населення сьогодні» [13, с. 20].

Із початком повномасштабного вторгнення путінської ерефії українська спільнота продемонструвала здатність адекватно відповісти на доленосний для нації і держави виклик, піднявшись на всенародну боротьбу. Звідки це взялося? Як країна, яку до повномасштабного вторгнення чимало зарубіжних та вітчизняних аналітиків кваліфікували як об'єкт чужих геополітичних ігор, перетворилась на значною мірою самодостатню одиницю спротиву? У розрізі досліджуваної тут тематики питання звужується до наступного: де взялися ті захисниці України, якими сьогодні є 18% жінок-військово-службовиць ЗСУ, які вносять значний вклад в майбутню українську Перемогу? Свого часу і С. Алексієвич переймалась подібною проблемою: «Дівчата сорок першого... Передовсім хочу спитати: звідки вони такі? Чому їх було так багато? Як зважилися нарівні з чоловіками взяти зброю до рук? Стріляти, мінувати, підривати, бомбити – вбивати?» [1, с. 46].

Певну відповідь на це запитання дають самі опитувані С. Алексієвич фронтовички: «Пізнала, що таке ненависть... Уперше пізнала це почуття... Як вони можуть ходити по нашій землі! Хто вони такі? У мене підвищувалася температура від цих сцен. Чому вони тут?» [1, с. 67].

Такі свідчення напряду перегукуються із мотиваційними підставами, які проговорюють сучасні українські войовниці, які беруть активну участь у війні. Проте, в українському соціумі була проведена велика підготовча робота по утвердженню та втіленню в життя принципів паритетної (гендерної) демократії. За усталеним визначенням «"паритетна демократія — політико-правова форма організації соціально-статевих відносин у суспільстві, за якої жінки і чоловіки мають рівний правовий та політичний статус і як рівноправні представлені й здійснюють діяльність в гендерно збалансованих органах влади та управлінських структурах".... З формальної точки зору паритетна демократія може бути сформована шляхом прийняття та реалізації певної суми законодавчих актів та втілення їх у життя суспільства. Проте, насправді, процес становлення суспільства, де основним принципом і одним із пріоритетів стає рівноправність та рівність між жінками та чоловіками, може бути дійсно успішним та незворотним, коли він спирається на цілу низку глибинних факторів буття певної національної єдності, зокрема, мова йде про певне опертя на існуючі практики в національній традиції. Це в першу чергу стосується сім'ї, адже саме там закладаються основи міжстатевих

тосунків, що потім переростають у життєві принципи особистості та, зокрема, її ставлення до ідей рівності та рівноправності між жінками та чоловіками в суспільному просторі» [4].

Минулорічне опитування населення України Фондом Разумкова показало, що 63% українського жіноцтва готові захищати країну від російського агресора усіма можливими способами, не виключаючи і збройного.

Як зазначала народна депутатка України 8-го скликання, співзасновниця Українського Жіночого Конгресу Світлана Войцеховська, жіночий рух в Україні від часу її новітньої незалежності докладав системні зусилля, щоб подолати суспільні гендерні стереотипи та утвердити принципи паритетної демократії і на теренах сучасної України. «Зміни впроваджувалися через приєднання до міжнародних ініціатив, як, наприклад, впровадження Пекінської декларації та Платформи дій, до якої Україна приєдналася у 1995 році, ратифікацію ключових міжнародних договорів з прав людини, включно з Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, а також через розробку національного законодавства – зокрема, у 2005 році був прийнятий Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», що став важливою основою для подальшої розбудови політики рівності в Україні» [14].

Особливого значення набула активність та дієвість жіночого руху під час подій Революції Гідності. Так у січні 2014 р. була сформована парамілітарна організація «Жіноча сотня самооборони Майдану», до складу якої увійшло 150 жінок. Вони несли варту на барикадах, патрулювали на Майдані, готувалися до надання першої медичної допомоги, вели правозахисну роботу, брали участь у подіях 18-22 лютого на Майдані Незалежності під час протистояння із спецпризначенцями Януковича. Від початку російського вторгнення на територію України частина дівчат «Жіночої Сотні» пішла в АТО на Схід України воювати проти російського агресора. Тоді було ще чимало обмежень для воюючих жінок у ЗСУ. «...військовослужбовиці все ще не могли займати бойові позиції, а вступивши на службу були вимушені реєструватись на посади, які не відповідали їхнім реальним обов'язкам. Щоб змінити це, була проведена велика законодавча робота, зокрема, депутатками та депутатами з Міжфракційного об'єднання «Рівні можливості» у Верховній Раді України. У результаті активної законодавчої та адвокаційної роботи, у 2016 році Міністерство оборони України збільшило перелік рядових та сержантських посад, у 2017 році – дозволило офіцерам-жінкам служити на кораблях і підводних човнах, а у 2020 році було знято обмеження щодо призначення жінок на офіцерські посади» [14], – констатувала С. Войцеховська.

Висновки. Досвід, накопичений українським соціумом у боротьбі проти російського агресора за попередні 8 років гібридної війни та за період

повномасштабного вторгнення на територію України від 24 лютого 2022 р., показав, що ця війна має і «жіноче обличчя». Гендерна специфіка переживання війни існує, проте, вона не має вирішального значення для практичних дій у боротьбі за свободу і незалежність. Тим не менше, дослідження всіх характеристик цієї війни є неодмінною умовою створення цілісної науково обґрунтованої картини даної історичної події та її правдивого висвітлення. Такі розвідки мають також значення для оцінки перспектив жіночого лідерства [3; 17] в Україні, зокрема, і військового.

Книга Нобелівської лауреатки С. Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» має важливе значення для проведення порівняльного аналізу досвіду переживання жінками-фронтовичками Другої світової та теперішньої українсько-російської війн. Ідея книги не суперечить розумінню війни як і «жіночої», що висвітлено у тексті даної розвідки.

Варто погодитись із радикальною, проте, повністю справедливою думкою відомої української військової Марусі Звіробій: «Впевнена, що наша перемога настане швидше, якщо всі братимуть участь в обороні. Кожен громадянин щоденно має ставити собі питання: що я особисто роблю в цю хвилину для того, аби Україна перемогла у війні? Чим я допомагаю, допоки співвітчизники воюють за майбутнє моїх дітей, просять про допомогу, гинуть в кровопролитних боях? Я зараз їм допомагаю? Якщо ні, то хто я тоді для своєї держави? І чи маю я моральне право на мир? Якщо от тебе не бомблять і ти просто сидиш чекаєш, коли для тебе без тебе переможуть — то ти сміття, а не громадянин» [12].

Отже, неодмінною умовою Перемоги України у цій жорстокій битві за свободу і незалежність є консолідована участь абсолютної більшості громадян країни (жінок та чоловіків) у протистоянні агресорові.

1. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. Харків: «Фоліо», 2020. 320с.
2. Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.). *Дисертація на здоб. н. ступ. ....* Львів-2018. 308 с. URL: https://nu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/dis_baidak.pdf
3. Грабовська І., Кобелянська Л. Ladies first: Феномен жіночого політичного лідерства в Україні / за ред. І. Грабовської. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/ukraine/ladies-first-fenomen-zhinochogo-politichnogo-liderstva-v-ukraini-134587.html>
4. Грабовська Ірина. Досвід становлення суспільства паритетної демократії в сучасній Україні: досягнення, проблеми, перспективи. URL: http://gender.org.ua/images/lib/tezy_ternopil_2011.pdf#page=26
5. Грабовська І. Пошуки шляхів та методів протистояння путінізму: українські реалії. *Українознавчий альманах*. Випуск 26, 2020. С. 45–50.

6. Грабовська Ірина, Наливайко Лариса, Обушний Микола. Гендер в освітньому процесі українських вишів як філософсько-світоглядна складова конфліктивізаційної проблематики. *Українознавчий альманах*. Випуск 26, 2020. С. 57–65.
7. Грабовська І. Специфіка сучасного українського фемінізму (соціофілософський зріз проблеми). *Українознавство*. 3(80), 2021. С. 194–204.
8. Грабовська Ірина. Вирівнювання можливостей для жінок та чоловіків versus криза маскуліності (українська специфіка). *Соціологічні студії*. № 2(21), 2022. С. 6–13.
9. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства», *Збірник наукових статей/ За науковою редакцією Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко, Оксани Кісь*. Київ: ТОВ «Арт-книга», 2015. 336 с.
10. Катерина Косач. Козачки. Фольклор про войовничих жінок козацької доби. URL: <https://genderindetail.org.ua/news/kozachky-folklor.html>
11. Ірина Грабовська. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. *Українознавчий альманах*. Випуск 30, 2022. С. 29–35.
12. Маруся Звіробій, військовослужбовець десантно-штурмових військ ЗСУ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3484543-marusa-zvirobij-vijskovosluzbovec-desantnosturmovih-vijsk-zsu.html>
13. Мазур О. Стрес комбата. К.: ВЦ «Просвіта», 2019. 120 с.
14. Світлана Войцеховська. Війна та можливості для жінок у війську. URL: <https://glavcom.ua/columns/svitlana-voicehovska/vijna-ta-mozhливosti-dlja-zhinok-u-vijsku-913280.html>
15. Склокіна Ірина. Жінки на війні: конструюючи і деконструюючи стереотипи. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/zhinky-na-viyini-konstruyuyuchy-i-dekonstruyuyuchy-steriotyp>
16. Сорочук Л.В. Консолідуєча роль козацтва в українському культурному просторі. *Культурологічний альманах*. Випуск 10, 2018. С. 82–85.
17. Талько Т. Актуальні гендерні дослідження. *Українознавчий альманах*. Випуск 23, 2018. С. 162–165.
18. Ткачук Борис. У лавах ЗСУ понад тисяча жінок вже стала командирками — Зеленьська. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-lavah-zsu-ponad-1-tisyacha-zhinok-vzhe-stali-komandirami-zelenska>
19. Юліана Скібіцька. Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyini-problemy-biychyn-zsu.html>
20. Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Вид.2-е, переробл.. К.:ТОВ «Вид-во «Кліо»», 2020. 392 с.
21. Elshtain J.B. *Women and War*. URL: <https://press.uchicago.edu> > Women and War, Elshtain - The University of Chicago Press.
22. Kaufman, Joyce P., Williams, Kristen P. *Women, the State, and War: A Comparative Perspective on Citizenship and Nationalism*. URL: <https://www.amazon.com> > Kaufman, Joyce P., Williams, Kristen P. *Women, the State, and War...*

References

1. Aleksiyevy`ch S. (2020). *U vijny` ne zhinoche obly`chchya* [War does not have a female face]. Xarkiv: «Folio», 2020. 320 p. (in Ukrainian).
2. Bajdak M. S. (2018). *Zhinka v umovax vijny` u svitli povsyakdenny`x prakty`k (na materialax Galy`chy`ny` 1914–1921 rr.)* [A woman in the conditions of war in the light of everyday practices (based on the materials of Galicia 1914–1921)]. *Dy`sertaciya na zdob.n.stup.... L`viv*. 308 p. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/dis_baidak.pdf (in Ukrainian).
3. Grabovs`ka I., Kobelyans`ka L. *Ladies first: Fenomen zhinochogo polity`chnogo liderstva v Ukrayini / za red. I. Grabovs`koyi* [Ladies first: The phenomenon of female political leadership in Ukraine / edited by I. Grabovska]. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/ukraina/ladies-first-fenomen-zhinochogo-politichnogo-liderstva-v-ukraini-134587.html> (in Ukrainian).
4. Grabovs`ka Iry`na. *Dosvid stanovlennya suspil`stva pary`tetnoyi demokratsiyi v suchasnij Ukrayini: dosyagnennya, problemy`, perspekty`vy`* [The experience of the formation of a society of parity democracy in modern Ukraine: achievements, problems, prospects]. URL: http://gender.org.ua/images/lib/tezy_ternopil_2011.pdf#page=26 (in Ukrainian).
5. Grabovs`ka I. (2020). *Poshuky` shlyaxiv ta metodiv proty`stoyannya putinizmovi: ukrayins`ki realiyi* [The search for ways and methods of resisting Putinism: Ukrainian realities]. *Ukrayinoznachy`j al`manax*. Vy`pusk 26. P. 45–50 (in Ukrainian).
6. Grabovs`ka Iry`na, Naly`vajko Lary`sa, Obushny`j My`kola (2020). *Gender v osvith`omu procesi ukrayins`ky`x vy`shiv yak filosofs`ko-svitoglyadna skladova konflikty`zacijnoyi problematy`ky`* [Gender in the educational process of Ukrainian higher education institutions as a philosophical and worldview component of conflict issues]. *Ukrayinoznachy`j al`manax*. Vy`pusk 26. P. 57–65 (in Ukrainian).
7. Grabovska I. (2021). *Specy`fika suchasnogo ukrayins`kogo feminizmu (sociofilosofs`ky`j zriz problemy`)*. [The specifics of modern Ukrainian feminism (a socio-philosophical aspect of the

- problem)]. *Ukrayinoznavstvo*. 3(80). P. 194–204 (in Ukrainian).
8. Grabovs`ka Iry`na (2022). *Vy`rivnyuvannya mozhy`vostej dlya zhinok ta cholovikiv versus kry`za maskulinnosti (ukrayins`ka specy`fika)*. *Sociologichni studiyi*. # 2(21). P. 6–13 (in Ukrainian).
  9. *Zhinky` Central`noyi ta Sxidnoyi Yevropy` u Drugij svitovij vijni: Genderna specy`fika dosvidu v chasy` ekstremal`nogo nasy`l`stva*», *Zbirny`k naukovy`x statej* Za naukovoyu redakciyeyu Gelinady` Grinchenko, Kately`ny` Kobchenko, Oksany` Kis` (2015). Ky`yiv: TOV «Art-kny`ga». 336 p. (in Ukrainian).
  10. Kately`na Kosach. *Kozachky`. Fol`klor pro vojovny`chy`x zhinok kozacz`koyi doby`*. URL: <https://genderindetail.org.ua/news/kozachky-folklor.html> (in Ukrainian).
  11. Iry`na Grabovs`ka (2022). *Zhinoche «obly`chchya» vijny` Ukrayiny` proty` rosijs`kogo agresora. Ukrayinoznavchy`j al`manax*. Vy`pusk 30. P. 29–35 (in Ukrainian).
  12. *Marusya Zvirobij, vijs`kovosluzhbovecz` desantno-shturmovy`x vijs`k ZSU*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3484543-marusa-zvirobij-vijskovosluzhbovec-desantnosturmovich-vijsk-zsu.html> (in Ukrainian).
  13. Mazur O. (2019). *Stres kombata*. K.: VCz «Prosvita». 120 p. (in Ukrainian).
  14. Svitlana Vojcexovs`ka. *Vijna ta mozhy`vosti dlya zhinok u vijs`ku* [War and opportunities for women in the military]. URL: <https://glavcom.ua/columns/svitlana-voicehovska/vijna-ta-mozhливosti-dlja-zhinok-u-vijsku-913280.html> (in Ukrainian).
  15. Sklokina Iry`na. *Zhinky` na vijni: konstruyuyuchy` i dekonstruyuyuchy` stereoty`py`* [Women at War: Constructing and Deconstructing Stereotypes]. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/zhinky-na-viyni-konstruyuyuchy-i-dekonstruyuyuchy-stereotypy>(in Ukrainian).
  16. Sorochuk L.V. (2018). *Konsoliduyucha rol` kozacztva v ukrayins`komu kul`turnomu prostori* [The consolidating role of Cossacks in the Ukrainian cultural space]. *Kul`turologichny`j al`manax*. Vy`pusk 10. P. 82–85 (in Ukrainian).
  17. Tal`ko T. (2018). *Aktual`ni genderni doslidzhennya* [Actual gender studies]. *Ukrayinoznavchy`j al`manax*. Vy`pusk 23. P. 162–165 (in Ukrainian).
  18. Tkachuk Bory`s. *U lavax ZSU ponad ty`syacha zhinok vzhe stala komandy`rkamy` — Zelens`ka* [In the ranks of the Armed Forces, more than a thousand women have already become commanders — Zelenska]. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-lavah-zsu-ponad-1-tisyacha-zhinok-vzhe-stali-komandirami-zelenska> (in Ukrainian).
  19. Yuliana Skibicz`ka. *Zhinky` na vijni. Problemy` bijchy`n` ZSU pislya povnomashtabnogo vtorgnennya* [Women at war. Problems of fighting forces of the Armed Forces after a full-scale invasion]. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html> (in Ukrainian).
  20. Yakubova L. (2020). *Yevrazijs`ky`j rozlam. Ukrayina v dobu gibry`dny`x vy`kly`kiv* [The Eurasian rift. Ukraine in the age of hybrid challenges]. Vy`d.2-e, pererobl.. K.:TOV «Vy`d-vo “Klio”». 392 p. (in Ukrainian).
  21. Elshtain J.B. *Women and War*. URL: <https://press.uchicago.edu> › Women and War, Elshtain - The University of Chicago Press.
  22. Kaufman, Joyce P., Williams, Kristen P. *Women, the State, and War: A Comparative Perspective on Citizenship and Nationalism*. URL: <https://www.amazon.com> › Kaufman, Joyce P., Williams, Kristen P. *Women, the State, and War...*

Алла КОНОНЕНКО

старший науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, м. Київ

ORCID: 0000-0003-0014-0516
Email: filos_osvita@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ У ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУНОГО ПРОСТРУ ЗА КОРДОНОМ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Анотація. Показано, що війна, яку розв'язала рф спрямована проти українського народу і як при будь якому геноциді, в першу чергу рф намагається стерти українську ідентичність. На жаль, від цієї агресії страждають також і діти. Наразі неможливо навіть уявити в довгостроковій перспективі наслідки цієї демографічної катастрофи для України, яка вже пережила чотири хвилі вимушеної міграції але такої кількості біженців саме серед жіночого та дитячого населення ми ще не знали. З огляду на те багато зусиль мають бути спрямовані задля збереження української ідентичності за кордоном та для збереження життя і майбутнього для наших дітей. Велику роль у цьому взяли на себе жінки, здебільшого на волонтерських засадах.

Особливий інтерес дослідників має становити волонтерський рух, насамперед його форми і методи в Україні. Досвід волонтерства є вагомим чинником розвитку неформальної освіти в Європі й Україні, як зазначила Майя Дернова, доктор педагогічних наук, запрошений професор кафедри освіти дорослих і освіти впродовж життя Аузбурського університету (Німеччина).

Акцентується увага, що сьогодні весь світ розуміє, наскільки важливою стає мова культурної дипломатії, щоб протистояти проросійському нарративу. У цій інформаційній війні саме культура стає м'якою, але ефективною зброєю. Розповідаючи про унікальні якості української культури та історії, вона об'єднує весь світ навколо України, не залишаючи жодного шансу агресору уникнути відповідальності.

Доведено важливість забезпечення функціонування українських шкіл за кордоном як чинник українського культуротворення, збереження української ідентичності та зв'язку з Україною. Головне, щоб після перемоги дітям було легко повернутись та адаптуватись до системи української освіти, заради власного майбутнього.

Ключові слова: українська ідентичність, інформаційно-культурна війна, волонтерський рух, українська культура, культурна дипломатія, військова агресія, культурний фронт, українські жінки.

Alla KONONENKO

Senior Research
Research Institute of Ukrainian Studies
Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN WOMEN IN CREATION OF THE UKRAINIAN WORSHIP AREA ABROAD IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION

Abstract. It is shown that the war unleashed by the Russian Federation is directed against the Ukrainian people and, as with any genocide, the Russian Federation is primarily trying to erase Ukrainian identity. Unfortunately, children also suffer from this aggression. Currently, it is impossible to even imagine the long-term consequences of this demographic catastrophe for Ukraine, which has already experienced four waves of forced migration, but we have not yet known such a number of refugees among the female and child population. In view of that, many efforts should be directed to preserve Ukrainian identity abroad and to preserve life and future for our children. Women took a big role in this, mostly on a volunteer basis.

The volunteer movement, primarily its forms and methods in Ukraine, should be of particular interest to researchers. Volunteer experience is an important factor in the development of non-formal education in Europe and Ukraine, as noted by Maya Dernova, Doctor of Pedagogical Sciences, Visiting Professor of the Department of Adult Education and Lifelong Education at Augsburg University (Germany).

It is emphasized that today the whole world understands how important the language of cultural diplomacy is becoming in order to oppose the pro-Russian narrative. In this information war, it is culture that becomes a soft but

effective weapon. Telling about the unique qualities of Ukrainian culture and history, it unites the whole world around Ukraine, leaving no chance for the aggressor to escape responsibility.

The importance of ensuring the functioning of Ukrainian schools abroad as a factor of Ukrainian cultural creation, preservation of Ukrainian identity and connection with Ukraine has been proven. The main thing is that after the victory, it is easy for the children to return and adapt to the Ukrainian education system, for the sake of their own future.

Key words: *Ukrainian identity, informational and cultural war, volunteer movement, Ukrainian culture, cultural diplomacy, military aggression, cultural front, Ukrainian women.*

Актуальність проблеми. З початком повномасштабного вторгнення РФ тільки за перші 10 місяців повномасштабної війни з України виїхало понад 14,5 мільйона українців. Через війну за межами Батьківщини опинилося близько третини її громадян – цілий український світ [1]! Більшість – це жінки, які вивозили дітей від агресії РФ. Звісно, вони не могли пасивно спостерігати за подіями в Україні, тому розвернули свій потужний інформаційно-культурний фронт на волонтерських засадах.

Адже саме культура є м'якою і ефективною зброєю й водночас стратегією в війні. Всі понад тридцять років незалежності Україна позиціонувала себе на міжнародній арені засобами культури не так потужно, як хотілося. Тепер, коли ми усвідомили, що ця жорстока війна спрямована проти української культурної ідентичності, розуміємо, що діяти потрібно ефективніше, щоб ніхто у світі не зміг ставити під сумнів нашу самобутність і незалежність [2].

Найкраще актуальність обраної теми можна висловити словами головної редакторки видання «Читомо» Оксани Хмельовської: «Саме тому культура на часі, вона відіграє ключову роль, і її підтримка під час війни, підсилення має величезне значення. І особливо зараз вона буде розвиватися дуже стрімко і голосно, тому що більше медіа майданчиків, які можуть її підтримати, висвітлити, дати оцінку, то краще» [3]. Звісно що першочергово усі ці зусилля спрямовані задля збереження ідентичності українців за кордоном. Наразі неможливо навіть уявити в довгостроковій перспективі наслідки цієї демографічної катастрофи для України, яка вже пережила чотири хвилі вимушеної міграції, але такої кількості біженців саме серед жіночого та дитячого населення ми ще не знали. За даними міжнародного дитячого фонду ЮНІСЕФ один місяць війни в Україні призвів до переміщення 4,3 мільйона дітей – більше половини з приблизно 7,5 мільйонного дитячого населення країни. Це включає понад 1,8 мільйона дітей, які переїхали в сусідні країни як біженці, і 2,5 мільйона, які зараз є внутрішньо переміщеними особами в Україні [4].

Аналіз досліджень та публікацій. М.О. Антонченко вважає, що рівень інформаційної культури в державі має особливе значення, адже передача сукупного соціального досвіду від одного покоління до наступного можлива тільки завдяки закріпленню інформаційної культури в знаковій формі, тобто через соціально значиму інформацію, що регулює діяльність, поведінку та спілкування людей. Через це інформаційну культуру можна визначити як

особливий соціальний механізм трансляції значимої інформації, тобто як спосіб діяльності, що спрямований на накопичення, збереження та передачу ідей, знань і матеріально-духовних цінностей [5]. На думку видатного політолога З. Бжезинського, інформаційна культурна складова є нині однією з трьох заповорок могутності сучасної держави [6, с. 11]. Державна підтримка розвитку культури взагалі та інформаційної зокрема, має неоціненне значення для збереження і популяризації національної культурної спадщини, підвищення ефективності професійного становлення особистості, оптимізації процесу її адаптації у міжнародний інформаційно-культурний простір, як зазначає авторський колектив К. І. Беляков, С. Г. Онопрієнко, І. М. Шопіна у монографії «Інформаційна культура в Україні: правовий вимір» [6, с. 145]. Коротко узагальнюючи все вище сказане, можемо констатувати, що рівень інформаційної культури особистості під час війни обумовлює її соціальну активність та громадянсько-політичну позицію [3]. Саме тому найважливішою задачею сьогодення стає підтримка функціонування українських шкіл за кордоном.

Попри наявні відмінності та особливості діяльності освітніх осередків за кордоном, простежується єдине проблемне поле їх функціонування. Це, в першу чергу, недостатня підтримка української держави, як фінансова, так і методично-організаційна, відсутність адаптованих підручників та посібників для суботніх та недільних шкіл, брак літератури українською мовою, визначення статусу та державної підтримки українського вчителя за кордоном тощо. Актуальною є розробка Державної програми щодо розвитку освіти і науки за кордоном. Погоджуємось з думкою О. Газізової, що постійна дієва співпраця в галузі освіти, культури, сталого інформаційного зв'язку зможуть пригальмувати зростаючу асиміляцію діаспори та зберегти етнопонаціональну ідентичність української молоді за кордоном. Тому пріоритетні напрямні державної політики, діяльності державних інституцій щодо забезпечення освітніх та культурно-інформаційних потреб, залучення до співпраці українських науково-освітніх інституцій виступають необхідною домікантою у вирішенні нагальних проблем освітнього простору української діаспори, яка, в свою чергу, репрезентує Україну за кордоном, сприяє формуванню її позитивного іміджу на міжнародній арені [7, с. 38].

Функціонування українських шкіл за кордоном – це підтримка української мови, культури, української ідентичності та зв'язку з Україною.

Л. Сорочук, досліджуючи збереження етнокультурних традицій українців у зарубіжжі, зазначає: «Перебуваючи далеко за межами України, зарубіжні українці залишаються носіями і творцями української культури, народних традицій, відтворюючи це у своїй повсякденній діяльності. Отже, процес культуротворення в українському зарубіжжі є вагомим складовою українського національного культурного простору» [11, с. 189].

Станом на сьогодні Міжнародна українська школа працює з 39 юридичними особами в 11 країнах. Тут учні можуть отримати документи про освіту державного зразка України. На відміну від Міжнародної української школи, яку підтримує держава, українські суботні та недільні школи – це переважно ініціативи небаждужих фондаций, культурних чи громадських організацій, громад українців за кордоном. Але для того, щоб зберегти ідентичність маленьких українців, вони роблять не менше, ніж офіційно визнані установи [1].

Вище наведені факти й обумовили **мету статті** – дослідження розвитку українського культурного простору за кордоном в умовах інформаційного, політичного та воєнного протистояння України та росії й ролі українських жінок у цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні весь світ розуміє, що ця війна ведеться проти українського народу і, як при будь-якому геноциді, насамперед рф намагається стерти українську ідентичність. Іноземці погано розуміють, що відбувається в Україні. А українці за кордоном є амбасадорами України. Важливою стає мова культурної дипломатії. Так 24 лютого 2023 в центрі Копенгагена вперше офіційно відкрила свої двері громадська організація культурної дипломатії – Ukraine House in Denmark. Мета Українського Дому у Данії – познайомити людей ближче з українською культурою та традиціями. До того ж у будівлі будуть влаштовувати міжкультурні діалоги та різноманітні заходи, присвячені українській тематиці.

На урочистому відкритті міністр культури Данії Якоб Енгель-Шмідт висловив сподівання, що Український Дім у Данії ще більше зміцнить культурні зв'язки та дружбу між двома країнами. «Я також сподіваюся, що це буде Дім, де ви зможете висловити свої найпотемніші думки про мистецтво, про культуру та про буття. Тут, у Данії, далеко від дому. Хай Український Дім буде місцем, де ви будете прославляти українську культуру та волю до боротьби проти загарбників», – сказав він, звертаючись до українців [1].

І таких майданчиків відкрито по всьому світові чимало, і все це робиться «щоб протистояти проросійському наративу у світі, Україна має запропонувати проукраїнську альтернативу... розповідати про унікальні якості української культури та ідентичності. Ілюструвати недоліки у путінській розповіді про Україну». Так зазначила Вівіан Волкер, виконавча директорка Консультативної комісії США з

публічної дипломатії при Державному департаменті. Ця стратегія дістала назву стратегії стримування [8].

Ми можемо пишатися роботою дружини Президента України Олени Зеленської, яка проводить титанічну роботу з підтримки України в світі. Так на щорічному форумі «Креативна Україна» вона наголосила, що зараз до України прикута увага всього світу через війну, і цей інтерес потрібно посилювати. «Мені дуже приємно, що навіть зараз під час своїх особистих контактів я відчуваю, що не тільки зацікавленість та інтерес до нашої культури та України в цілому підвищився – люди у світі починають відрізняти українську культуру від, наприклад, російської, з якою іноді нас раніше плутали. Це приємно, і я впевнена, що ми маємо продовжувати нашу роботу», – сказала перша леді України. Вона вважає за доцільне створити мережу українських культурних центрів у країнах Європи та Азії, щоб підтримувати присутність України у світовому культурному просторі [9].

Українські закордонні студії завжди були важливі для поширення інформації про Україну в міжнародній спільноті. З початком повномасштабної війни вони стали осередками рідної культури й для українців, які вимушено опинилися за кордоном [1].

З метою реалізації важливої для українського освітньо-наукового, культурного фронту місії Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України ініціював проведення онлайн круглого столу «Українського цвіту по всьому світу: консолідація українців в умовах російської агресії», що відбувся 17 серпня 2022 р. Учасники круглого столу мали можливість почути власні життєві історії українців, які вимушено покинули свої домівки і тимчасово мешкають за кордоном Батьківщини. Лідія Лимаренко, доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри культурології Херсонського державного університету, яка нині мешкає в Австрії, висловила вдячність за підтримку колегам, науковцям, керівництву Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, де отримав тимчасовий прихисток Херсонський державний університет, що не може повноцінно функціонувати на окупованій ворогом території. Майя Дернова, доктор педагогічних наук, запрошений професор кафедри освіти дорослих і освіти впродовж життя Аугзбурзького університету (Німеччина), висловила захоплення українцями, які у світі стали єдиним фронтом, а також відзначила, що Німеччина дала прихисток 900 тис. біженцям з України. Особливий інтерес дослідників має становити волонтерський рух, насамперед, його форми і методи в Україні. Досвід волонтерства є вагомим чинником розвитку неформальної освіти в Європі та Україні.

За результатами роботи круглого столу було визначено перспективи подальшої взаємодії з метою консолідації зусиль українських і зарубіжних дослідників, освітян, громадських діячів. Насамперед, це організація вебінарів з питань історії розвитку української діаспори, спадщини відомих діячів, що

заклали підвалини соборності нашої держави, сформували традиції фольклористичних, літературознавчих, лінгвістичних, культурологічних студій, утверджували національну ідею на рівні громад, осередків, країн, онлайн лекторію з проблем культурно-мистецьких здобутків українців по всьому світу для різних категорій дорослих, студентства, викладачів, вчителів [10].

Розуміючи всю складність ситуації, не зосталась осторонь і українська держава. «Для цього домовилися з колегами створити робочу групу з синхронізації освітніх програм, щоб українські і закордонні документи про освіту безперешкодно визнавалися в країнах Європейського Союзу», – повідомив экс-міністр освіти Сергій Миколайович Шарлет [12].

Роками педагогічні працівники, які виїхали за кордон, а тепер і ті педагоги, які вимушено перемістилися за кордон через повномасштабну війну та працюють в українських школах, не визнаються Україною. Таким педагогічним працівникам не зараховується стаж, навіть якщо вони працюють в українській або закордонній школі країни перебування. І ця проблема існувала ще до початку повномасштабної війни.

Для того, щоб офіційно працевлаштуватися, у частині країн педагогічні працівники зобов'язані пройти процедуру визнання їхньої кваліфікації. У деяких країнах це необхідно навіть для роботи з українськими дітьми. Відповідно вчителі не можуть офіційно отримувати заробітну плату, адже не працевлаштовані через офіційну систему працевлаштування. Тому частина педагогів працюють в українських школах за кордоном на волонтерських засадах, але така робота не може тривати довго. Тому українські школи за кордоном потребують фінансування для оплати праці вчителів. Не всі українські громади за кордоном мають достатньо коштів, щоб виплачувати заробітну плату цим учителям. Інші ж громади, які спершу знаходили кошти, не можуть робити це довготривало. У деяких школах фінансові витрати покладаються на гранти або на батьків, які теж не мають і не повинні оплачувати процес навчання своїх дітей, але вони роблять це заради того, щоб дитина мала хоч якийсь доступ до української освіти [13].

Також учасники зустрічі обговорили соціалізацію учнів, залучення українських викладачів, які перебувають поза межами України в країнах ЄС, до освітнього процесу. Так, вже зараз організація Smart Освіта запровадила безкоштовні онлайн-навчання з опанування українознавчого компонента для учнів 5-11 класів, які наразі перебувають за кордоном, на безоплатній основі. Українські вчителі будуть проводити уроки з української мови, літератури та історії України. Наша мета – зберегти зв'язок українських дітей, які навчаються в іноземних школах, з Україною та її системою освіти. Крім звичних занять проводяться тематичні уроки, наприклад, у березні заняття з весняної календарної обрядовості українців. Як зазначила менеджерка

проекту Ірина Петрів: «Ми сподіваємося, що завдяки нашим онлайн-урокам українські діти не будуть відірвані від української системи освіти, а після нашої перемоги їм буде легше повернутися до навчання вдома» [14].

Наразі – це дуже актуально, тому що українські школи за кордоном зосереджені переважно у великих містах країн. Деякі школи здійснюють викладання за українськими навчальними програмами, затвердженими МОН. Деякі – розробляють свої власні навчальні програми. Але, на жаль, нам відомі випадки, коли в українських школах за кордоном здійснювалося викладання російською мовою. Наприклад, у Молдові. Це зумовлено, зокрема, як браком українських педагогічних працівників, так і позицією самих педагогів. Адже, за даними МОН, на початок 2022-2023 навчального року (вересень 2022 р.) 13 000 вчителів перебували за кордоном. Це в рази менше, ніж кількість переміщених дітей шкільного віку, крім того, вчителі нерівномірно переміщені по країнах та населених пунктах. Тому один і той самий вчитель може викладати кілька різних предметів. Іноді через брак учителів дітей різного віку поєднують в один клас. У школах або зовсім немає психолога, або не вистачає кваліфікованих фахівців, які можуть надавати допомогу дітям, адже багато дітей мають ПТСР, переживши стрес та глибокі страждання під час війни [13]. Також нам повідомляють про нестачу українських підручників у таких школах.

Висновки. Як бачимо, виклики які постають перед українською громадою української діаспори, досить серйозні і на вирішення підуть роки. Після війни з'явиться потреба в майданчиках для осмислення, свободи від політики та обміну практиками. Війна підняла багато важливих питань щодо ідентичності українців. Одним із викликів є питання про те, як діяти щодо спадщини й стратегії культури далі, як говорити про національні пріоритети. Одним із кроків може бути синхронізація і напрацювання маркерів всередині сектору про те, як говорити про сучасну українську культуру. І хоча є потреба у напрацюванні спільних векторів руху, ієрархічні структури вразливі. Тому бажаний результат – це децентралізована мережева організація культурних ініціатив, яка діє незалежно, але зі спільними цінностями.

Повоєнний час – час можливостей, і тут головне не закріплювати асоціацію «Україна-війна». Зараз відчувається великий попит на український культурний продукт за кордоном саме через війну. Ці можливості варто використовувати для побудови контактів як всередині (колаборацій), так і з міжнародними партнерами. Представники сектору задаються питанням про те, як зробити так, щоб війна не була єдиною асоціацією з Україною. Також важливим питанням є те, який контент ми можемо запропонувати зараз, щоб увага до української культури та мистецтва залишилась і після української Перемоги [15]. Тому ми вважаємо, що вже зараз потрібно розробити «стратегію реагування культури в

надзвичайних умовах», наприклад, військової агресії, «коли культура опиняється на межі виживання». І в цьому процесі важливу роль посідає волонтерська діяльність українських жінок, які вимушені були покинути рідні домівки після 24 лютого 2022 р., рятуючи своїх дітей. Серед них велика кількість педагогів, які здебільшого на волонтерських засадах працюють в українських закладах освіти за кордоном. Адже українські діти – це майбутнє нашої країни, наш потенціал. Тому надзвичайно важливо, щоб кожна дитина, яка через війну була вимушена залишити Україну, окрім навчання за кордоном, продовжила здобувати українську освіту.

1. Зв'язок, що не боїться відстані: українські культурні та цифрові проєкти за кордоном від 11.04.2023 URL: <https://rubryka.com/article/ukrainian-culture-abroad-2/>
2. Сопілко І. М., Череватюк В. Б. Інформаційно-культурна війна в умовах збройної агресії. URL: [file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/34%20\(2\).pdf](file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/34%20(2).pdf)
3. Ольга Білоусенко. Якщо наша культура не на часі, то за що ми тоді воюємо? *Як медіа про культуру працюють в умовах війни та борються проти російської пропаганди.* URL: <https://detector.media/community/article/198599/2022-04-25-yakshcho-nasha-kultura-ne-na-chasi-to-za-shcho-my-todi-voyuiemo-yak-media-pro-kulturu-pratsyuyut-v-umovakh-viyny-ta-boryutsya-proty-rosiyskoi-propagandy/>
4. Понад половина дітей України вимушено покинула свої домівки після місяця війни – ЮНІСЕФ. Насильство в масштабах усієї країни призвело до кризи прав дитини, яка може затягнутися на кілька поколінь. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war>
5. Антонченко М.О. Інформаційна культура як складова загальнолюдської культури. URL: https://fi.npu.edu.ua/files/Zbirnik_KOSN/2/25.pdf
6. Беляков К. І., Онопрієнко С. Г., Шопіна І. М. Інформаційна культура в Україні: правовий вимір. *Монографія:* за заг. ред. К. І. Белякова. К.: КВІЦ, 2018. 169 с.
7. Газізова О. Державні пріоритети у збереженні етнонаціональної ідентичності представниками української діаспори: освітній контент. *Українознавчий альманах.* Вип. 28. Київ: «Міленіум». 2021. С. 34–39.
8. Щоб протистояти проросійському наративу у світі, Україна має запропонувати проукраїнську – представник держдепу. URL: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/shchob-protistojati-prorosijskomu-narativu-u-sviti-ukrajina-maje-zaproponuvati-proukrajinsku-predstavnik-derzhdepu.html>
9. Перша леді висловила за створення у світі мережі українських культурних центрів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3629455->

- <persa-ledi-vislovilasa-za-stvorennia-u-sviti-merezi-ukrainskih-kulturnih-centriv.html>
10. Консолідація українців в умовах російської агресії. URL: <http://ipood.com.ua/novini/konsoldacya-ukrancv-v-umovah-rosysko-agres/>
  11. Сорочук Людмила. Консолідуєчий потенціал етнокультурних традицій в українському зарубіжжі. *Українознавство.* № 4 (77). 2020. С. 183–190.
  12. Україна хоче синхронізувати освітні програми з ЄС. URL: <https://osvita.ua/school/87532/>
  13. Українські школи за кордоном потребують системної державної підтримки. Проблеми та пропозиції щодо їх розв'язання. URL: <https://eo.gov.ua/ukrainski-shkoly-za-kordonom-potrebuiut-systemnoi-derzhavnoi-pidtrymky/2023/03/22/>
  14. Як українським учням за кордоном вчити українську мову, літературу та історію України. URL: https://znayshov.com/News/Details/Yak_ukrainskym_uchniyam_za_kordonom_vchyty_ukrainsku_movu_lit_eraturu_ta_istoriiu_ukrainy
  15. Культурна та мистецька діяльність під час війни. URL: <https://biggggidea.com/practices/kulturna-ta-mistetska-diyalnist-pid-chas-vijni/>

References

1. *Zv'язok, shcho ne boitsia vidstani: ukrainski kulturni ta tsyfrovi proiekty za kordonom* [Communication that does not fight distance: Ukrainian cultural and digital projects abroad]. URL: <https://rubryka.com/article/ukrainian-culture-abroad-2/> (in Ukrainian).
2. Sopilko I. M., Cherevatiuk V. B. «*Informatsiino-kulturna viina v umovakh zbroinoi ahresii*» [Sopilko I.M., Cherevatiuk V.B. "Information and cultural war in conditions of armed aggression"]. URL: [file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/34%20\(2\).pdf](file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/34%20(2).pdf) (in Ukrainian).
3. Olga Bilousenko. «*Iakshcho nasha kultura ne na chasi, to za shcho my todi voiuiemo?*» *Yak media pro kulturu pratsiuiut v umovakh viyny ta boriutsia proty rosiiskoi propahandy* [Olga Bilousenko "If our culture is not up to date, then what are we fighting for?" How media about culture work in wartime and fight against Russian propaganda]. URL: <https://detector.media/community/article/198599/2022-04-25-yakshcho-nasha-kultura-ne-na-chasi-to-za-shcho-my-todi-voyuiemo-yak-media-pro-kulturu-pratsyuyut-v-umovakh-viyny-ta-boryutsya-proty-rosiyskoi-propagandy/> (in Ukrainian).
4. *Ponad polovyna ditei Ukrainy vymusheno pokynula svoi domivky pislia misiatsia viyny – YUNISEF. Nasystvo v masshtabakh usiiei krainy pryzvelo do kryzy prav dytyny, yaka mozhe zatiahnutysia na kilka pokolin* [More than half of Ukraine's children were forced to leave their homes after a month of war - UNICEF. Nationwide violence has led to a child

- rights crisis that could span generations] URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war> (in Ukrainian).
5. Antonchenko M.O. «*Informatsiina kultura yak skladova zahalnoliudskoi kultury*» [Antonchenko M.O. "Information culture as a component of general human culture"] URL: https://fi.npu.edu.ua/files/Zbirnik_KOSN/2/25.pdf (in Ukrainian).
  6. Bieliakov K. I., Onoprienko S. H., Shopina I. M. (2018), *Informatsiina kultura v Ukraini: pravovyi vymir. Monohrafiia* [Information culture in Ukraine: legal dimension. Monograph]. K.: KVITS p. 169. (in Ukrainian).
  7. Hazizova O. (2021) *Derzhavni priorityty u zberezheni etnonatsionalnoi identychnosti predstavnykamy ukrainskoi diaspory: osvithii kontent.* [State priorities in preservation of ethnonational identity by the representatives of ukrainian diaspora: educational content]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vol. 28. P. 34–39. (in Ukrainian).
  8. *Shchob protystoiaty prorsiiskomu naratyvu u sviti, Ukraina maie zaproponuvaty proukrainsku - predstavnyk derzhdepu* [To counter the pro-Russian narrative in the world, Ukraine should offer a pro-Ukrainian one - a representative of the State Department]. URL: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/shchob-protistojati-prorsiiskomu-narativu-u-sviti-ukrajina-maje-zaproponuvati-proukrainsku-predstavnik-derzhdepu.html> (in Ukrainian).
  9. *Persha ledi vyslovyлася za stvorennia u sviti merezhi ukrainskykh kulturnykh tsestriv* [The first lady spoke in favor of creating a network of Ukrainian cultural centers in the world]. URL: [https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3629455-](https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3629455-persha-ledi-vislovyлася-za-stvorennia-u-sviti-merezi-ukrainskykh-kulturnykh-tsestriv.html)
  10. *Konsolidatsiia ukrainciv v umovakh rosiiskoi ahresii* [Consolidation of Ukrainians in the conditions of Russian aggression]. URL: <http://ipood.com.ua/novini/konsoldacya-ukrancv-v-umovah-rosysko-agres/> (in Ukrainian).
  11. Sorochuk Liudmyla. (2020). *Consolidatiynuy potential etnokulturnoyi tradytsii v ukrayinskomu zarubizhi* [Consolidating potential of ethnocultural traditions among ukrainians abroad]. *Ukrainian Studies*. Vol. 44 (77). Pp. 183–190. (in Ukrainian).
  12. *Ukraina khoche synkhronizuvaty osvithni prohramy z YeS ahresii* [Ukraine wants to synchronize educational programs with the EU]. URL: <https://osvita.ua/school/87532/> (in Ukrainian).
  13. *Ukrainski shkoly za kordonom potrebiut systemnoi derzhavnoi pidtrymky. Problemy ta propozytsii shchodo yikh rozviazannia* [Ukrainian schools abroad need systemic state support. Problems and proposals for their solution]. URL: <https://eo.gov.ua/ukrainski-shkoly-za-kordonom-potrebiut-systemnoi-derzhavnoi-pidtrymky/2023/03/22/> (in Ukrainian).
  14. *lak ukrainskym uchniam za kordonom vchyty ukrainsku movu, literaturu ta istoriiu Ukrainy* [How to teach Ukrainian language, literature and history of Ukraine to Ukrainian students abroad]. URL: https://znayshov.com/News/Details/Yak_ukrainskym_uchniam_za_kordonom_vchyty_ukrain (in Ukrainian).
  15. *Kulturna ta mystetska diialnist pid chas viiny* [Cultural and artistic activities during the war]. URL: <https://biggggidea.com/practices/kulturna-ta-mistetska-diyalnist-pid-chas-viiny/> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.4>
УДК 17: 316.346.2

Юлія СТРЕБКОВА

кандидат філософських наук, доцент,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ

ORCID: 0000-0001-9941-0330
Email: strebkova@i.ua

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ЖІНОК У МЕТОДИЧНИХ ВИДАННЯХ РОСІЙСЬКИХ ІДЕОЛОГІВ

Анотація. У статті презентовані результати дослідження нематеріальних аспектів боєготовності російських комбатантів. Зокрема, досліджено гендерні маркери готовності російських бойовиків до нападу із вчиненням сексуального насильства. Висвітлений процес формування соціально-психологічних установок мотиваційної сфери російських чоловіків.

Для дослідження взаємозв'язку ідеології, політики та соціальних практик застосовувався соціально-філософський аналіз на основі гендерного підходу. За рядом критеріїв для аналізу був відібраний збірник методичних матеріалів – видання, спеціалізоване на пролайф та античойс тематиці. З'ясовано, що під виглядом просвітницького проекту, російськими ідеологами здійснювався деструктивний вплив на особистість чоловіків. Розкрито особливості такого впливу, що ілюструється оригінальними російськомовними цитатами з методичних матеріалів. Наводиться перелік цільових груп цього ідеологічного проекту. Досліджена географія таких проектів.

У результаті дослідження були з'ясовані прикладні аспекти формування мізогінії у російських військових. Продемонстровано яким чином відбувається дегуманізація жінок через позбавлення права людини контролювати своє тіло у античойс контексті. Підтверджено, що дегуманізація жінок уможливорює гендерно зумовлене насильство як засіб ведення війни, в тому числі згвалтування, поневолення, примусову вагітність. З'ясовано, що дегуманізація реальних жінок як групи є стратегією «руського мира» та умовою сексуального насильства.

Ключові слова: соціально-філософська аналітика, дегуманізація, гендерний аналіз, гендерно зумовлене насильство, ідеологія, готовність до війни, біополітика, античойс, руский мир, нематеріальні складові бойової потужності.

Julia STREBKOVA

Ph.D. in philosophy, Associate Professor,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

DEHUMANIZING OF WOMEN IN METHODOLOGICAL PUBLICATIONS OF RUSSIAN IDEOLOGISTS

Abstract. The results of a study of intangible aspects of combat readiness of Russian combatants had been represented in the article. In particular, the gender markers of the readiness of Russian militants to attack with the commission of sexual violence were investigated. The process of formation of socio-psychological attitudes in the motivational sphere of Russian men had been illustrated.

A socio-philosophical analysis based on a gender approach was used to study the relationship between ideology, politics and social practices. Author emphasized, that analysis of the causes of complex social phenomena and processes requires possession of a complex of methodological and interpretive practices, which goes beyond jurisprudence or psychology and requires socio-philosophical research.

Based on a number of criteria, a collection of methodical materials was selected for analysis - a publication specialized on pro-life and anti-choice topics. It was found that under the guise of an educational project, russian ideologues had been carried out a destructive influence on the personality of men. The peculiarities of such influence are revealed, which are illustrated by original Russian-language quotations from methodical materials. The list of target groups of this ideological project had been given. The geography of such projects had been studied.

As a result of the study, applied aspects of the formation of misogyny in the Russian military were clarified. Methods of dehumanization of woman through the deprivation of a person's right to control his body in an anti-choice context had been demonstrated. It has been confirmed that the dehumanization of women enables gender-based

violence as a means of warfare, including rape, enslavement, and forced pregnancy. It has been found that the dehumanization of real women as a group is a strategy of so called "russian world" and a condition for sexual violence.

Key words: *socio-philosophical analytics, dehumanization, gender analysis, gender-based violence, ideology, war readiness, biopolitics, anti-choice, russian world, intangible elements of combat power.*

Постановка проблеми. Російська агресія проти України актуалізувала положення Резолюції Ради безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» та суміжних резолюцій. Зокрема, у 2008 році Рада Безпеки ООН ухвалила Резолюцію 1820, у якій визнається, що сексуальне насильство може бути воєнним злочином, злочином проти людяності чи геноцидом. Починаючи з 2015 року країни світу відзначають Міжнародний день боротьби з сексуальним насильством в умовах конфлікту. Одним із завдань такого запровадження є підвищення обізнаності відповідних органів про необхідність подолання сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом.

У європейських аналітичних матеріалах та звітах 2000-2020 років, що стосуються сексуального насильства під час збройних конфліктів, зазначається, що патріархальні уявленнями про жінок та дівчат як «природних жертв» і схильних до домінування, агресивних чоловіків можуть бути приводом для контролю над жінками у формі насильства. Окрім кадірівських та вагнерівських угруповань, гендерно детерміноване насильство та сексуальні злочини в Україні вчиняють і військові регулярної російської армії. Вдосконалюються міжнародні протоколи і порядки документування та розслідування сексуального насильства в конфліктах. Разом з тим недослідженими залишаються соціально-психологічні установки мотиваційної сфери чоловіків-комбатантів, які вчиняли насильницькі дії та воєнні злочини під час повномасштабного вторгнення в Україну. Девіації сексуальної поведінки не обумовлені органічними розладами чи захворюваннями, розглядаються у психіатрії чи кримінально-правових рамках, і, як правило, не включають навмисне формування такої поведінки. Тож формування соціально-психологічних настанов у російських військових щодо жінок є актуальною і маловивченою темою.

Аналіз наукових публікацій. Хоча останнім часом у центрі уваги опиняються різні аспекти російської пропаганди, вітчизняні автори здебільшого розглядають інформаційну війну як вплив на супротивника. У 2014-2016 роках ми досліджували, як ідеологія сексизму формує образ ворогів у росіян. Було з'ясовано, що готовність до загарбницького нападу має гендерні маркери [3]. У результаті роздумів про ксенофобію ми дійшли висновку, що «російське населення з початку 2010 року було готове вмирати за «правильні» ідеї «русского мира». Відповідно, отримання зараз звісток про смерть російських військових в Україні не буде такою шокуючою для їх сімей» [3, с. 36–40]. Проте за межами нашого дослідження тоді залишились прикладні аспекти формування мізогнії у російських військових.

Гендерні дослідження насильства щодо жінок і гендерно детермінованого насильства частково охоплюють соціально-культурні детермінанти чоловічої агресії. Механізми формування агресії та девіантної поведінки чоловіків розглядаються як правило з позицій педагогіки, психології, соціології та кримінально-правових наук, і включають дегуманізацію та об'єктивацію жінок.

Культура зґвалтувань була у центрі уваги дослідниць тривалий час. Починаючи від робіт класиків фемінізму А. Дворкін (*Life and death: unapologetic writings on the continuing war against women*), К. Мілет (*Сексуальна політика*), Белл Хукс (*Feminist theory from margin to center*) мотиви використання сексуального та гендерно детермінованого насильства як інструменту залишаються у полі зору гендерних дослідниць. Зокрема, сучасні авторки та автори розглядають використання зґвалтувань як інструменту політичного контролю та мобілізації (Mohammad Mohibul Haque, Nousheen Baba Khan). Малодослідженою залишається дегуманізація жінок та її вплив на особливості поведінки агресорів і гвалтівників.

Більшість публікацій, що стосуються дегуманізації жінок під час війни, умовно можна поділити на дві групи. Перша група публікацій стосується історії війни та аналізу літературних творів про жіночі долі воєнних часів. Дослідники аналізують «жіноче питання» у війнах починаючи з античних часів й до Другої світової. Результати найбільш ґрунтовних тематичних дослідження цього типу входять до збірки наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства». Друга група публікацій – розгляд та аналіз сучасних життєвих історій жінок, які постраждали від сексуального насильства, скоєного воєнними злочинцями сьогодення. Як правило, такі дослідження конфліктів ХХІ ст. спираються на реальні кейси постраждалих жінок.

Варто також відзначити сучасні культурологічні гендерні дослідження жіночої долі під час війни. Авторки, які працюють у цьому напрямку, використовують гендерний аналіз літературних образів і зосереджується на ідентичності жінок у реальних війнах. Прикладом є публікація С. Кубар (Souhair Hassan Koubar) «Жінки та травма війни в Бейрутському суспільстві пекельного вогню: гендерне дослідження» (2018) та аналіз К. Лемб (Christina Lamb) «Наші тіла – їхнє поле битви: що війна робить з жінками?» (2020). У роботах констатується, що сексуальне насильство чоловіків має на меті принизити жінок і цілі громади в умовах війни, підкреслюється важливість жіночого голосу у

боротьбі зі стигматизацією та остракізмом в консервативних суспільствах.

Найбільше розроблені питання сексуального та гендерно зумовленого насильства під час збройних конфліктів у правознавстві та психології. Проте, аналіз причин складних соціальних явищ та процесів вимагає володіння комплексом методологічних та інтерпретативних практик, який виходить за межі правознавства чи психології і потребує соціально-філософського дослідження. До царини соціальної філософії належить також аналіз взаємозв'язку ідеології, політики та соціальних практик. Цікавою у цьому аспекті є робота К. Дітель (Claudia Ditel). Авторка досліджує проблеми жінок під час тривалого Нагірно-Карабахського етнічного конфлікту через риторику дегуманізації та відчуження ззовні і «сприяння мілітаризму та патріархату всередині». Цікаво, що робота 2022 року містить прикладні аспекти паціфікації місцевих жінок для врегулювання конфлікту в суспільно-політичній площині [7].

Підсумовуючи огляд, можна навести слова популярного автора М. Кревельда, який, розглядаючи процес трансформації війни у однойменній роботі, назвав питання про жінок і всього що з ними пов'язано «мабуть найважливішим з питань, що лежать за межами власне військової стратегії» [15].

Отже, питання, які стосуються гендерного аналізу готовності військових вчиняти сексуальні злочини, розроблені недостатньо, що і визначило **мету** даної статті. Друковані видання є традиційним майданчиком та шляхом поширення ідей. Тож предметом аналізу виступають тексти, зокрема методичні видання російських ідеологів, що були видані до повномасштабного вторгнення в Україну.

Виклад основного матеріалу. Ще наприкінці ХХ ст. військові історики помітили, що у нинішній глобальній атмосфері знову почали з'являтися практики, які протягом трьох століть вважалися нецивілізованими [14, с. 39]. Разом із тим, готовність сучасних російських солдат застосовувати такі практики до жінок у центрі Європи була певною несподіванкою не лише для населення західних країн, а й для гуманітарного наукового дискурсу.

Аналітики англійських видань не оминають увагою розгляд нематеріальної складової бойової готовності [6; 16]. На основі комплексного аналізу бойової готовності розробляються математичні моделі, що вимірюють як матеріальні, так і нематеріальні аспекти боєготовності шляхом встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Цікавою є модель, що використовує множинний регресійний аналіз, а також математичне моделювання та імітацію, враховує компонент морального духу, людські потреби, якість життя, що впливає на стан солдатів, а також відображає стан задоволеності солдатів життям. Звісно, на основі таких моделей передбачається планування стратегій, які, своєю чергою, спираються на прогнозування воєнних дій та поведінки солдат-комбатантів у міжнародних місіях. Тема є дуже перспективною, адже «математика

сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, жахає» [1]. Разом з тим, прогнозування поведінки людей, що не гідні називатись військово-вслужбовцями, виходить за межі прикладних наук та потребує соціально-філософського аналізу.

До повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, російські пропагандисти насичували інформаційний простір ідеологією «руського мира» (РМ), обов'язковою складовою якою є антигендерний компонент [3, с. 39]. Росія постійно намагається заборонити фемінізм як «екстремістську ідеологію». Інформаційне агентство УНІАН наводить слова російського чиновника: «Феміністки на Заході всі проти Путіна, проти Росії і за війну. Феміністки на Україні взагалі заявили, що справжній фемінізм полягає в тому, щоб жінки служили разом з чоловіками, воюючи проти росіян» [2].

Друковане слово ідеології особливо активно готувало російських чоловіків до ненависті та знелюднення жінок після захоплення частини України у 2014 році. У громадських місцях на території окупованої Донеччини в 2015 році з'являлись наліпки-оголошення: «Курение женскому полу запрещено» * «Курящая женщина рискует родить гея». Такі, на перший погляд, абсурдні гасла викликали сміх і подив у соцмережах. Проте, пройде менше десяти років і мізогінні, відверто некрофільні («нравится-не нравится – терпи моя красавица») та гомофобні висловлювання кремлівського лідера будуть сприйматися цілком гідними високої політичної трибуни та викликать захват у широкій аудиторії росіян. Разом з тим, починаючи з 2011 року російська церква робить особливий «упор» на загрозах для традиційних цінностей російської сім'ї. Зокрема, відбуваються регулярні масові заходи на захист моралі. Як приклад: *Общественные слушания на тему: «Нарастание угроз семье, личности и духовно-нравственным ценностям в России и в мире»* (2014 рік).

Відомою є думка, що екзистенційні загрози мобілізують націю і підтримують її [16, с. 5]. Ідеологія «руського мира» формує таку загрозу. Друковані листівки, що поширювались на таких заходах, містили текст: *«ВНИМАНИЕ, НОВАЯ ОПАСНОСТЬ! УГРОЗЫ СЕМЬЕ И ДЕТСТВУ НАРАСТАЮТ! ПРИМЕМ ВЫЗОВ – СОМКНЁМ РЯДЫ В ДЕЛЕ ЗАЩИТЫ ОСНОВ НАШЕГО ОТЕЧЕСТВА¹!* Важливо, що з'являється образ ворогів: *«Враги Отечества намерены использовать геополитическую ситуацию, в том числе, войну на Украине, для дестабилизации нашего государства, для уничтожения семьи и духовно-нравственных ценностей в России».* Згуртованість посилюється

* Тут та надалі російські вислови виділені курсивом і вживаються мовою оригіналу для збереження стилістики та акцентів.

¹ Тут та далі великі літери та виділення застосовано ідеологами у оригінальних текстах.

маскулінітитами: *«Соратники! Единomyшленники! Друзья!.. Не позволим им (врагам) праздновать победу, сплотимся перед лицом общей беды и защитим главные смыслы нашей жизни. Если не мы – то кто?»*. Останній лозунг також слугує усвідомленню причетності на «священну» війну.

М. Нусбаум (Martha C. Nussbaum) вирізняє такі компоненти об'єктивації: інструменталізація, заперечення автономії, інертність, заміненість, порушення психічних кордонів, сприйняття у якості власності, заперечення суб'єктності [11]. Всі перелічені складові, функціоналізм при розгляді людини, ставлення до людини як до засобу та ін. можна відслідкувати у процесі дегуманізації жінок.

Для аналізу власне практик дегуманізації жінок звернемось до російських методичних матеріалів К. Шестакова, зокрема до друкованої роботи 2019 року «Лекционно-просветительская работа в защиту жизни и семейных ценностей. Методическое пособие для лекторов» [4]. На перший погляд, це видання є типовою античойс та пролайф пропагандою у релігійно-моралізаторському стилі. Проте, ця робота релевантна для нашого дослідження за рядом характеристик.

По-перше, у виданні об'єднано значний масив готових до використання практик впливу на свідомість, перевірений багаторічним досвідом застосування. Окрім різного формату напрацювань автора, до збірки також увійшли доробки інших ідеологів та пропагандистів. Відзначимо також, що за розміром ця методична розробка досить об'ємна – майже 300 сторінок щільного тексту, схем, таблиць та ін.

По-друге: час видання. Видання презентує результат роботи пропагандиста від початку окупації частин Донбасу до підготовки масових воєнних дій на території України.

По-третє: видання спеціалізоване на особливостях впливу на свідомість чоловіків, які потім долучались до війни і здійснювали звірства на українській території. Під кожну з чоловічих цільових груп ідеологами розроблялись особливі підходи та методи впливу, які висвітлені у відповідних підрозділах видання. Наприклад «Лекции с «силовиками»» [4, с. 120–121] чи «Особенности лекционной работы «в защиту жизни» с военными и курсантами» [4, с. 256–260].

Важливим є також те, що у цьому виданні докладно описані саме методики впливу на конкретні цільові групи. Наприклад, у школах для старшокласників рекомендується наводити *«примеры из жизни самих подростков и юношей. При этом надо помнить о том, что пример должен быть «не в бровь, а в глаз». Нет ничего хуже расплывчатого примера, который можно толковать двояко»* [4, с. 85], натомість говорячи зі шкільними вчителями, автор рекомендує використовувати приклади з російської літератури, що, на його думку, *«показывает высокий уровень эрудиции и культуры, особенно если примеры приводятся как бы невзначай, из головы, а не кажутся нарочито заготовленными»*. Сторінками

нижче подається перелік цитат з російської літератури, рекомендований ідеологами для цих цілей [4, с. 85–87]. Апогеем маніпуляцій є рубрика *«Как отвечать на неудобные вопросы (примеры)»* [4, с.133–151].

Важливою для нашого дослідження є також географія цього «лекційно-просвітницького проекту». Лекції та виступи прослухали десятки тисяч чоловіків із зауральських регіонів. Заходи проводились у Тюменській та Свердловській областях, Республіці Мордовія, Сибірському федеративному окрузі; у закладах Новосибірська, Єкатеринбурга, Саранська, Сургуту, Коломни (військові) та інших містах.

У передмові до видання дається перелік «професійних груп» ідеологічного впливу. Зазначається, що автор *«читает лекции в школах, техникумах, колледжах, училищах, семинариях, вузах, военных частях, детских домах, мужских и женских колониях: как для осужденных, так и для сотрудников УФСИН, на предприятиях, в администрациях городов и районов, на родительских собраниях, на церковных приходах, проводит встречи с педагогами, врачами гинекологами, молодежными клубами, субъектами профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних и другими профессиональными группами»* [4, с. 5].

Ключовим «смысловим блоком» структури видання та методик впливу є концепт «мужество», який має досить цікаві смислові конотації: *«естественно, надо делать акцент на блоке МУЖЕСТВО, можно после блока ДЕМОГРАФИЯ включить блок ГЕОПОЛИТИКА (особенно в армии и курсантах), рассказать о внешнеполитической обстановке, об угрозе межнациональных конфликтов, главная причина которых в вымирании коренного населения, о том, что в военкоматах говорят: «в армию некого призывать», то есть идет существенный недобор нормальных призывников»* [4, с. 85–87].

Важливою цільовою групою для ідеологічної обробки визначаються також засуджені чоловіки. Розробниками рекомендується перед проведенням виступів *«выяснить общую обстановку «на зоне», особенности контингента осужденных»* [4, с.121]. Зважаючи на залучення даного контингенту у складі так званих приватних армій до війни в Україні, важливим є намагання ідеологів поєднати криміналітет з іншими комбатантами: *«Лекция с возрастными осужденными достаточно сложна и непредсказуема. В общих чертах она напоминает лекцию с силовиками»* [4, с. 121].

Насторожує, що учні старшого шкільного віку розглядаються у тому ж ключі: *«В аудитории, где преобладают не очень дисциплинированные и утонченные юноши (ПТУ, строительномонтажный техникум и т.п.), целесообразно быстро перейти к блоку МУЖЕСТВО, от него – к абортам»*. У молодих чоловіків формується міцний зв'язок кримінальної субкультури і дисципліни: *«в разных аудиториях, не только в школах – в*

военных частях, в детдомах, на зонах. Так вот, лучшая дисциплина обычно именно там – в колониях». Жахає, що студенти технічних та природничих спеціальностей об'єднуються у одну аудиторію з криміналом та бойовиками: «Тоже можно сказать о курсантах силовых ведомств, солдатах срочниках и осужденных до 25 лет. Несмотря на все неурядицы все-таки в армии и силовых структурах так или иначе прививают такие понятия» [4, с. 112].

Дегуманізація може реалізуватися дискурсивно (використовується вербальна агресія та ідіоматична мова, відсторонення чиїхось позицій з дискурсу та ін.), символічно (через образи, зображення) чи фізично (фізичне насильство, рабство та ін.). Європейські автори відносять до фізичної реалізації також відмову у зоровому контакті [5]. На нашу думку дегуманізація жінок у російських чоловіків відбувається через біополітику, шляхом швидкого переходу від символічного (уявлення та ідеали) до фізичного (сексуальне насильство, репродуктивний примус, тортури та ін.).

Жіночність не входить до видання як структурний елемент, але повсюдно супроводжує пропаганду. Зокрема, оспіваний поетами міфологізований образ справжньої молоді російської красуні протиставляється іншим – «неправильним» жінкам і дівчатам. Дослівно: «прицельно бьет» по многим порокам современной старшеклассницы» [4, с. 86]. У процесі дегуманізації часто ігнорується індивідуальність, унікальні риси особистості, що може заважати розвитку емпатії чи адекватному сприйняттю стигматизованої групи [5]. У свідомості реципієнтів інформації ефемерний патріархальний ідеал жіночності протиставляється реальним жінкам.

Відмітимо, що елементи демонізації «чужих» жінок як спосіб дегуманізації у контексті особливої російської духовності у подібних світських методичних виданнях не прописані. Хоча у більшості з них визнається «определяющее влияние религии на формирование системы нравственных ценностей». Наприклад, наводиться схема «Механизм формирования нравственных ценностей на основе религиозных заповедей и соответствующий социально-демографический эффект» [4, с. 294]. У цьому зв'язку цікавим є образ сучасної української відьми, що нині є популярним у соцмережах, але, на відміну від ворожих феміністок, ігнорується російськими ідеологами.

Аналізоване видання, як і більшість пролайф літератури, пересичене прикладами репродуктивного примусу та способами контролю над жіночою сексуальністю. Об'єктивація вагітних жінок є частиною дегуманізації. У методичці в розділі «Как отвечать на неудобные вопросы (примеры)» першим йде питання «Беременность в результате изнасилования». У прикладі відповіді на це питання є вкрай важливий, на нашу думку, текст «Скорее всего, с генами, которые биологический отец мог передать ребенку, все в

порядке, преступник просто не был правильно воспитан». Закінчити відповідь рекомендується фразою: «около 15% женщин бесплодны по причине абортов, гормональной контрацепции, «гардасила» и т.п.» [4, с. 134]. Звертаємо увагу, що Гардасил – це вакцина проти вірусу папіломи людини. Цей препарат захищає жінок від вірусних онкологічних захворювань репродуктивної системи. Вакцинування найбільш ефективно до початку статевого життя дівчини.

Ряд дослідників визначають дегуманізацію як дії, спрямовані на заперечення належності суб'єкта до людського роду і позбавлення його людських прав [8; 10; 13]. Обґрунтовуючи неприпустимість контрацепції, ідеологи пропонують чоловікам шляхом маніпуляцій взяти під свій контроль репродукцію: «Мужчина должен отвечать за свои действия, а не перекладывать все проблемы на хрупкие плечи женщины, что происходит в результате использования гормональной контрацепции, спиралей, отчасти барьерных и иных способов контрацепции» [4, с. 41].

За К. Спенс, «використання публічного насильства може бути інструментом об'єктивізації і дегуманізації «іншого», як окремої особи, так і цілої спільноти, яку ця особа представляє» [13]. Н. Хаслам вирізняє дві форми дегуманізації: анімалістичну, яка частіше поширена у контексті міжгрупової взаємодії та механістичну, яка поширюється здебільшого на міжособистісні стосунки [10]. Відповідно до тексту розглянутого видання, реальні жінки менше заслуговують на людяність ніж ембріон, що уособлює образ майбутньої дитини. Для цього пропагандистами передбачені спеціальні засоби впливу, адже пересічний чоловік «с трудом ассоциирует эмбрион с человеком, тем более ему не под силу почувствовать, что зигота – это уже человек» [4, с. 31]. За логікою видання, реальні жінки загалом поступаються у людяності не лише ембріону (який потрібно захищати чоловікам від жінок), а й персонажам художніх творів, ефемерним образам чи ідеалам, а отже, жінки як група виходять за рамки моральності. Загалом, дегуманізація жінок, неприйнятність контрацепції та страх перед абортom може спонукати російських чоловіків вбивати зґвалтованих жінок не лише з причин приховування злочину.

Дегуманізація розглядається як ключовий момент, центральний стрижень міжгрупового насильства, оскільки вона часто є найбільш суттєвим провісником морального винятку, свого роду моральної елімінації. У результаті цього процесу, стигматизовані групи опиняються за межами кордонів, у яких діють правила та закони справедливості [9]. У цьому зв'язку цікавим є сформований у майбутніх російських комбатантів образ «сожительницы», що уособлює реальних жінок і протиставляється ідеальним (неіснуючим) російським дружинам. Для досягнення максимального ефекту цього протиставлення використовується увесь арсенал пропаганди. У лекціях: і звернення до почуттів курсантів, і

героїзована постать «полковника спецназа «Альфа»», і перспективи військової кар'єри при швидкій реєстрації офіційного шлюбу, і невпевненість у майбутньому. Наведемо дослівно рекомендований у методичці діалог: «*То есть сожительница ждать не будет, - добавляет лектор. В случае инвалидности за ним есть кому ухаживать. А сожительница, скорее всего, бросит. Если эта последняя фраза не прозвучит: «сожительница бросит», ее надо договорить за ребят. И вернуться к этому в дальнейшем. – Потому что в случае смерти или увечья семье будут выплачиваться пособия. А сожительнице ничего не положено. Если это прозвучит, то надо обратить внимание на эту формулировку. Здесь лектор обращает внимание на то, что получается, сожительница – никто...»* [4, с. 47].

Висновки і пропозиції. На нашу думку, дегуманізація (зnelюднення) – це не лише дії, а цілісний процес, у якому важливим є соціально-культурний контекст, легітимні політики позбавлення людяності, ідеї, цілі та засоби знеособлення конкретної людини чи групи.

Агресивна маскуліність проходить через всі практики «руського мира» і насаджується у всіх цільових групах ідеологічного впливу, має характеристики кримінальної субкультури. Об'єктивація та дегуманізація жінок є необхідною умовою гендерно зумовленого насильства. Чоловіки з віддалених російських регіонів піддавались інтенсивному інформаційно-психологічному впливу у площині біополітики із застосуванням пролайф та античойс кейсів. Застосування підібраних до кожної цільової групи методик дозволило вплинути на їхні почуття, мотиви, критичне мислення і, зрештою, поведінку.

Пролайф ідеологія є невід'ємною складовою біополітики «руського мира» та російської ідеології загалом. Дегуманізація жінок відбувається у рамках античойс доктрини: жінки, на противагу ембріону, дегуманізуються та втрачають людські права. Підготовка чоловіків до війни включає формування стійкої установки, що жінка не може розпоряджатися своїм тілом.

Дегуманізація передбачає знецінення життя людини загалом, як чоловіка, так і жінки. У розділі «Детермінанти репродуктивного поведіння» или «Когда будут рожать не меньше трех» особистість жінки розчиняється у цінності її репродуктивної функції, а цінність чоловіка-солдата концентрована у підході «Бабы новых нарожают». Розглянуте видання містить шаблони звернень, запитів та інших листів до різноманітних державних структур та організацій з метою вплинути на поширення диктатури російської моралі. Проте реалії тоталітарної держави не передбачають активності пересічних людей для побудову світлого майбутнього у вигляді репродуктивної утопії. Озлоблені і нацьковані на самодостатніх незалежних жінок російські чоловіки стали ресурсом для війни.

Після повномасштабного вторгнення доступ до кейсів для науковців-дослідників відсутній, а встановлення осіб російських бойовиків, які вчиняли сексуальні злочини по відношенню до українських жінок може розтягтися на десятиліття. Але, навіть орієнтуючись на повідомлення у ЗМІ, відслідковуються місцевості, чоловіки з яких вчиняли сексуальні злочини: Зауралля, Бурятія, Алтайський край та ін. Регіони фактично співпадають з населеними пунктами, де проводились ідеологами «заходи» у рамках «лекційно-просвітницького проекту». Звісно, доведення у майбутньому цього зв'язку потребуватиме проведення кількісних досліджень, розгляду кейсів та соціально-філософської аналітики.

1. Загорько І. Міжнародний день боротьби з сексуальним насильством, пов'язаним з конфліктом: історія трьох цілей. *Зміна. Центр прав людини*. URL: <https://zmina.info/articles/mizhnarodnyj-den-borotby-z-seksualnym-nasylystvom-povyazanym-z-konfliktom-istoriya-troh-czilej/>
2. Кобзар Ю. "Екстремістська ідеологія": у Росії зібрані заборонити фемінізм. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/represiji-v-rosiji-derzhduma-hoche-zaboroniti-feminizm-12205569.html>
3. Стребкова Ю.В. Роздуми про своїх, чужих та інакших. *Гендерна парадигма освітнього простору*. Вип. 5. 2017. С. 34–44.
4. Шестаков К.А. Лекционно-просветительская работа в защиту жизни и семейных ценностей. *Методическое пособие для лекторов. Общероссийское общественное движение «За жизнь!»*. Москва, 2019. 297 с.
5. Andrighetto, Luca; Baldissarri, Cristina; Lattanzio, Sara; Loughnan, Steve; Volpato, Chiara. "Humanitarian aid? Two forms of dehumanization and willingness to help after natural disasters". *British Journal of Social Psychology*. 2014. 53 (3): p. 573–584.
6. Bester P.C. The conceptualisation and measurement of combat readiness for peace-support operations – an exploratory study. *Journal of Industrial Psychology*. 33(3). 2007. DOI: <https://doi.org/10.4102/sajip.v33i3.398>
7. Ditel C. Women's Transformative Power in the Nagorno-Karabakh Conflict. *Securitization and Democracy in Eurasia*. 2022. P. 163–177.
8. Enge Erik. Dehumanization as the Central Prerequisite for Slavery. *GRIN Verlag*, 2015. P. 3–24.
9. Goof Phillip, Eberhardt Jennifer, Williams Melissa, Jackson Matthew. "Not yet human: implicit knowledge, historical dehumanization, and contemporary consequences". *Journal of Personality and Social Psychology*. 2008. 94 (2). P. 292–306.

10. Haslam N. Dehumanization: An Integrative Review. *Personality and Social Psychology Review*. Vol. 10, no. 3. 2006. P. 252–264.
11. Martha C. Nussbaum. Objectification: Section - Seven Ways to Treat A Person as a Thing. *Sex and Social Justice*. Oxford University Press, 4 February 1999. P. 218.
12. Riddle K. Antecedents to Sexual Harassment of Women in Selected Male-Dominated Occupations: A Systematic Review. *Workplace Health & Safety*. 2023. DOI: 10.1177/21650799231157085.
13. Spens C. The Theatre of Cruelty: Dehumanization, Objectification & Abu Ghraib. *Journal of Terrorism Research*. №5(3). 2014. DOI: <http://doi.org/10.15664/jtr.946>.
14. Van Creveld M. A Woman's Place: Reflections on the Origins of Violence Social Research. *The Johns Hopkins University Press*. 2000. P. 825–847.
15. Van Creveld M. The transformation of war. *The Free Press*. New York, 2009. 254 p.
16. Williamson M., Murrey W., Gibson C. U.S. Military readiness. Conflicts of the past as lessons for the future. *Strategika*. # 81. 2022. P. 1–20. URL: https://www.hoover.org/sites/default/files/issues/resources/Strategika81_WebReadyPDF.pdf
- lecturers. All-Russian public movement "For life!"]. Moscow. 297 p. (in Russian).
5. Andrighetto, L., Baldissarri, C., Lattanzio, S., Loughnan, S., & Volpato, C. (2014). Humanitarian aid? Two forms of dehumanization and willingness to help after natural disasters. *British Journal of Social Psychology*, 53(3), 573–584.
6. Bester P. C., & Stanz K. J. (2007). The conceptualization and Measurement of Combat Readiness for Peace-Support Operations – an exploratory study. *SA Journal of Industrial Psychology*, 33(3). DOI: <https://doi.org/10.4102/sajip.v33i3.398>
7. Ditel C. (2022). Women's transformative power in the Nagorno-Karabakh conflict. *Securitization and Democracy in Eurasia*. P. 163–177. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-16659-4_11
8. Enge E. (2015). Dehumanization as the central prerequisite for slavery. GRIN Publishing.
9. Goff, P. A., Eberhardt, J. L., Williams, M. J., & Jackson, M. C. (2008). Not yet human: Implicit knowledge, historical dehumanization, and contemporary consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(2). P. 292–306. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.94.2.292>
10. Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3). P. 252–264. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_4

References

1. Zavorotko I. (2022). *Mizhnarodnyi den borotby z seksualnym nasylstvom, pov'iazanyim z konfliktom: istoriia trokh tsilei* [International Day for the Elimination of Conflict-Related Sexual Violence: A Story of Three Goals]. URL: <https://zmina.info/articles/mizhnarodnyj-den-borotby-z-seksualnym-nasylstvom-povyazanyim-z-konfliktom-istoriya-troh-czilej/> (in Ukrainian).
2. Kobzar Yu. (2023). "Ekstremistska ideolohiia": u Rosii zibralsia zaboronyty feminism ["Extremist ideology": Russia plans to ban feminism]. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/represiji-v-rosiji-derzhduma-hoche-zaboroniti-feminizm-12205569.html> (in Ukrainian).
3. Strebkova J.V. (2017). *Rozdumy pro svoikh, chuzhykh ta inakshykh* [Reflections on your own, foreigners and other people's] *Henderna paradyhma osvithnoho prostoru*. № 5. P. 34–44 (in Ukrainian).
4. Shestakov K.A. (2019). *Lekcionno-prosvetitel'skaya rabota v zashitu zhizni i semejnyh cennostej. Metodicheskoe posobie dlya lektorov. Obsherosijskoe obshestvennoe dvizhenie «Za zhizn!»*. [Lecture and educational work in defense of life and family values. Methodological guide for
11. Martha C. Nussbaum. Objectification: Section - Seven Ways to Treat A Person as a Thing. New York: Oxford University Press, 1999. 475 p.
12. Riddle K., & Heaton K. (2023). Antecedents to sexual harassment of women in selected male-dominated occupations: A systematic review. *Workplace Health and Safety*, 21650799231157085. DOI: <https://doi.org/10.1177/21650799231157085>
13. Spens C. (2014). The Theatre of Cruelty: Dehumanization, Objectification & Abu Ghraib. *Journal of Terrorism Research*, 5(3). DOI: <https://doi.org/10.15664/jtr.946>
14. Creveld M. (2000). A woman's place: Reflections on the origins of violence. *Social research*. P. 825–847.
15. Van Creveld M. (2022). The transformation of war. New York: The Free Press, 2009. 254 p.
- Williamson M. U.S. Military readiness. *Conflicts of the past as lessons for the future*. *Strategika*. # 81. P. 1–20. URL: https://www.hoover.org/sites/default/files/issues/resources/Strategika81_WebReadyPDF.pdf

Тетяна ТАЛКО

кандидат філос. н., доцент кафедри філософії,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин,
Дніпровський національний університет
імені Олеса Гончара

ORCID iD: 0000-0001-5173-9540
Email: talkotm@ukr.net

Ольга ВЛАСОВА

кандидат філософських наук, доцент
Український державний університет науки і технологій

ORCID: 0000-0001-5040-5733
Email: 358358olga@gmail.com

ЖІНКА У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ТРАГЕДІЯ МИМОВІЛЬНОЇ ЗРАДИ

Анотація. У статті представлено спробу аналітичного осмислення і емоційну оцінку маніпулятивного використання жінок, які брали участь у визвольних змаганнях українського народу проти більшовицької системи і потрапили у пастку мимовільної зради. Ставши у результаті провокативних спецоперацій НКВД-МГБ-КГБ по знищенню націоналістичного підпілля невольними зрадницями своїх товаришів, жінки-підпільниці переживали не лише фізичні й моральні муки полону, тюремного ув'язнення і заслання, але й трагедію особистісного знецінення і приниження від визнання спроможності ворога заплутати їх і використати у якості інструменту для знищення підпільної організації.

Проблему мимовільного зрадництва розглянуто не лише у якості особистої трагедії жінки-жертви тоталітарної системи, але й у контексті формування викривлених ціннісних основ радянського суспільства, не здатного до толерування інакшості, спрямованого на знищення незалежної людської особистості, перетворення її на жертву режиму. Слід підкреслити, що традиція суспільного життя за принципом «жертва-кат», яка завжди була основою російської культури, а пізніше стала принципом існування радянського суспільства, найповніше виявила себе у сучасній агресивній війні росії проти України. Рашизм став спадкоємцем і безпосереднім продовжувачем, а також відображенням сформованого ще за часів радянського тоталітаризму людиноненависницького суспільного ладу, що призводить до багатьох особистих трагедій.

Ключові слова: Україна, росія, національно-визвольні змагання, зрада, жінка-жертва, війна, тоталітарний лад, тоталітарна міфологія, рашизм.

Tetiana TALKO

PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Philosophy,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Oles' Honchar Dnipro National University

Olga VLASOVA

PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Philosophy,
Ukrainian State University of Science and Technology

WOMEN IN THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE OF THE UKRAINIAN PEOPLE: THE TRAGEDY OF UNINTENTIONAL BETRAYAL

Abstract. The paper presents an attempt at analytical comprehension and emotional appraisal of the manipulative use of women who took part in the liberation struggle of the Ukrainian people against the Bolshevik system and got trapped by unintentional betrayal. As a result of the NKVD, USSR MSS, KGB's provocative special operations to destroy the nationalist underground, women underground fighters became unwilling traitors to their comrades and experienced not only the physical and moral torment of captivity, imprisonment, and exile but also the

tragedy of personal devaluation and humiliation from recognizing the enemy's ability to confuse them and use them as a tool to destroy the underground organization.

The issue of unintentional betrayal is considered not only as a personal tragedy of a woman victim of a totalitarian system but also in the context of the formation of distorted value foundations of Soviet society, incapable of tolerating otherness, aimed at destroying an independent human personality and turning her into a victim of the regime. It should be emphasized that the tradition of social life based on the principle of «victim-executioner», which has always been the basis of Russian culture and later became the principle of Soviet society, has fully manifested itself in Russia's current aggressive war against Ukraine. Ruscism has become the heir and direct successor, as well as a reflection of the hateful social order formed during Soviet totalitarianism, which leads to many personal tragedies.

Keywords: *Ukraine, russia, national liberation struggle, betrayal, female victim, war, totalitarian system, totalitarian mythology, ruscism.*

Постановка проблеми. Актуальність заявленої проблематики обумовлена тим, що путінізм і увесь «русский мир», розв'язавши спочатку гібридну війну проти України, а потім збройну агресію, призвів до багатьох особистих трагедій, серед яких окреме місце займає трагедія людини, зокрема, жінки, яка потрапила у пастку мимовільної зради своїх товаришів по боротьбі.

Виправдовувати зрадників – справа невдячна і навряд чи корисна, але є суттєві нюанси, які вимагають пильнішого дослідження феномена зради. Нам видається особливо актуальним розглянути його у контексті формування провокативних маніпулятивних практик тоталітарних систем і застосування цих практик стосовно жінок, які приймали і нині приймають активну участь у боротьбі з кривавими тоталітарними режимами.

Аналіз існуючих джерел та літератури за заявленою проблематикою спонукає до висновку про неопрацьованість теми та необхідність її поглибленого осмислення й відображення у сучасних філософських аналітиках.

Методологічним і теоретичним підґрунтям статті стали наукові розвідки переважно вітчизняних дослідників Володимира В'ятровича, Сергія Грабовського, Ірини Грабовської, Марти Гавришко, Оксани Забужко, Івана Хоми, а також доробок діаспорного філософа українського походження Івана Мірчука.

Науковий доробок Ірини Грабовської по проблемах путінізму і актуальним аспектам розвитку гендерних політик в Україні заслуговує на особливу увагу у зазначеному вище аспекті [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Доцільною виявилась і акцентуація уваги на статті Ірини Грабовської і Тетяни Талько, в якій докладно висвітлено, яким чином у сучасній науковій літературі опрацьовано сутність путінської ідеології. Зокрема, авторками слушно наголошується, що «одним із центральних моментів путінської ідеології є переконання у тому, що Росію з усіх боків оточують вороги», у ролі яких для росіян виступають європейський Захід і США. Дослідниці підкреслюють, що з точки зору представників «русского мира» «саме вони активно сприяли знищенню «великої країни» вдруге, коли розпався Союз, вперше ж удар по «уникальній стране-цивілізації» був нанесений більшовиками» [8, с. 51]. Є абсолютно слушною і точка зору С. Грабовського, який вказує на

спорідненість неоімперської путінської ідеології з ідеологією гітлеризму [9].

Загалом слід погодитись із твердженням науковців, що путінізм є ідеологічною доктриною гібридного типу, яка включає в себе панславизм, росієцентризм, євразійство, неоевразійство, дугінізм, ізоляціонізм, антизахідництво та антиамериканізм, неосталінізм, месіанство, православний фундаменталізм, вождизм тощо [8, с. 54].

Також важливим теоретико-методологічним підґрунтям при опрацюванні теми стала стаття Я.А. Закальської, в якій зазначається, що зрада є складним поліфункціональним і багатовимірним етнокультурним та психологічним феноменом, а зрадництво «... чи не найбільше проявляється в часи суспільних потрясінь, межових ситуацій, коли актуалізуються опозиції «свій /чужий», «добро / зло», «життя / смерть», «зрада / вірність», «відвага / страх» тощо» [14, с. 194].

Дослідниця мотивами «зрада» у ліричних фольклорних текстах періоду воєнних лихоліть в Україні у першій половині ХХ ст. підкреслює: «Саме в такі емоційно спресовані моменти питання моралі, вірності, честі постають особливо гостро. Граничне напруження подіївості переломових періодів робить межі між серцем, розумом і мораллю досить релятивними ...» [14, с. 194].

Яскравим прикладом боротьби з тоталітарним режимом було героїчне протистояння українського жіноцтва більшовицькій окупації України, участь жінок у національно-визвольному русі. Досвід, набутий у цій боротьбі, є безцінним, але на сьогоднішній день недостатньо дослідженим. Часто минуле виявляється болючим, особливо у плані оприявлення трагічного досвіду жінок – учасниць визвольних змагань. Про важливість дослідження цього досвіду у всій його повноті говорила, зокрема, вітчизняна науковиця Марта Гавришко, зауважуючи, що є ще «білі плями» в історії жіночої участі в ОУН та УПА. Вона підкреслювала, що минуле «може виявитися болючим і незручним, але вартим проговорення і пам'ятання», бо «просто «додавання» жінок до офіційно схваленого національного героїчного нарративу не проблематизує цього метанаративу і не показує все розмаїття жіночого досвіду, який не вкладається у спрощені, чорно-білі конструкти» [12].

Корисною у плані розуміння загального стану опрацювання проблеми, пов'язаної з участю жіноцтва у національно-визвольній боротьбі стала

історіографічна розвідка Т.В. Орлової, яка зазначає, що осмислення істориками жіночої участі у національно-визвольній боротьбі почалося в Україні тільки у 1990-х роках минулого століття. Аналізуючи доробок вітчизняних науковців, Орлова пише: «На сучасному етапі вітчизняними істориками потужно розробляється тема боротьби проти тоталітаризму в Україні. Що стосується участі в ній жіноцтва, то це питання поки що розроблено значно менше. Ті нечисленні публікації, що виявлено, показують, що проблема розглядається у певних хронологічних межах: 1930-ті роки, 40-50-ті і 60-80-ті» [17].

Дослідниця у якості позитивного історіографічного набутку у сфері аналітики жіночого досвіду національно-визвольної боротьби вказує на наукові розвідки, в яких висвітлено життя і боротьбу видатних українок: письменниці і громадської діячки Людмили Старицької-Черняхівської, представниць інтелігенції – носіїв української ідеї, організаторки українського жіночого руху Мілени Рудницької, Надії Суровцевої, Ольги Басараб, Катерини Зарицької, Олени Теліги, *Юлії Гануцак*, *Галини Дідик*, *Ірини Козак*, Марії Савчин, яка перебувала у підпіллі понад дев'ять років (1944-1953 рр.) та багатьох інших. Слушно зауважується, що «однією з вад вітчизняної історіографії є відірваність від мікроісторії з її увагою до життя простої людини, сповненого різноманітних обставин і переживань» [17]. Погоджуючись із заключним твердженням, спробуємо приглянутися «до життя простої людини» – однієї серед багатьох учасниць боротьби з окупантами і, на окремому показовому прикладі, дослідити обставини та навести міркування стосовно ситуації мимовільної зради жінкою своїх товаришів по визвольних змаганнях.

Метою дослідження є аналіз ролі жінок у національно-визвольній боротьбі українського народу проти окупантів, а також вияснення трагедії мимовільного зрадництва як результату провокативних практик радянської тоталітарної системи, що були спрямовані не лише на знецінення ролі жіноцтва у національно-визвольних змаганнях, але й знищення жінки як особистості, перетворення її на жертву режиму.

Основна частина. Є очевидним, що різні причини й обставини, які призводять до зрадництва і відступництва не можуть бути виправданням для тих, хто вільно чи не вільно стає зрадником, бо зазвичай надто високу ціну платять спільнота за подібне дійство. Як зазначають вітчизняні науковці, українська громада завжди зневажала, засуджувала і досить часто карала зрадників [14, с. 194].

Намагаючись отримати живий відгук на таку дражливу тему, як жіноча зрада, авторки цього допису провели опитування представників однієї з неорелігійних організацій, а саме Свідків Єгови, стосовно відношення до мимовільного зрадництва. Але відповіді викликали здивування і підозру у намаганні ухилитися від вирішення питання по суті та надання правдивої особистої оцінки означеному

явищу. Судіть самі: логіка відповідей зводилася до того, що істинно віруючу людину від потрапляння у ситуацію зрадництва обов'язково вбереже Бог, бо християнська віра забезпечує людину від моральної нечистоти й відступництва. Отже, розв'язання проблеми полягає в наверненні до Бога, а на манівці зрадництва жінку заводять гріх боговідступництва. Увіруйте і будете праведниками! Як усе просто, але, на жаль, не так влаштоване людське життя. Отже, щоб з'ясувати істину, повернемося до наукових аналітик.

Насамперед пригадаємо історичні події, пов'язані зі становленням тоталітарного більшовицького режиму на теренах України у результаті окупації країни більшовицькою армією, яка у своїх діях отримувала постійну підтримку з боку москви. Саме окупація України більшовиками сприяла виникненню національного спротиву окупаційній владі.

Після падіння Української Народної Республіки у 1921 році значна кількість жінок стала до лав борців за національне визволення українського народу. Переважна більшість із них зазнала репресій. Багато жінок, які чинили героїчний спротив окупантам, стали політв'язнями, але більшість українок вимушено, через оману і безвихідь, пішла на колаборацію з новою владою. Ті, хто встояли і здійснювали спротив, суттєво вплинули на збереження нашого національного духу та української ідентичності, що нині прислужилося нам у протистоянні російському агресорові.

Переважна більшість науковців, які присвятили свої розвідки участі жінок у національно-визвольних змаганнях українського народу проти більшовицького поневолення, наполягають на тому, що жінки-членкині підпільних організацій і боївок були перш за все «вірними і надійними подругами своїх чоловіків-повстанців», а ті, зазвичай, уберігали їх від участі у бойових діях. Відтак, жінки виконували лише допоміжні функції. «За зброю їм доводилося братися у виняткових випадках: відстрілюючись від переслідувачів чи приставляючи пістолет до скроні, аби не потрапити в полон», – підкреслює Т. Орлова [17].

Як бачимо, роль жінки у національно-визвольних змаганнях українського народу проти радянського тоталітаризму наша наукова спільнота інтерпретує стереотипно, як переважно допоміжну, але при тому наголошується, що ця роль була надзвичайно важливою. Є очевидним те, що ефективне функціонування підпілля було б неможливим без виконання жінками господарської та медичної функцій. Також жінки були зв'язковими, пропагандистками, кураторами роботи жіночої мережі ОУН і Українського Червоного Хреста, розвідницями.

Слід зазначити, що наполегливе просування нарративу про другорядність жіноцтва у визвольній боротьбі не відображає картини в цілому. Дослухаймося до думок опонентів вищенаведеного переконання. Марта Гавришко, акцентуючи увагу на

усталених в суспільстві уявленнях про другорядну роль жінок у національно-визвольних змаганнях, підкреслює хибність загальноприйнятих оцінок. Вона наголошує: «... стереотипне сприйняття жінок, як таких, які виконували лише «другорядні», «(напів)мирні» ролі затінує питання їхньої участі у насильницьких практиках ОУН, наприклад, атентатах, екзекуціях тих, кого вважали ворогами. Маю на увазі не лише прямі вбивства радянських і партійних функціонерів, як наприклад, ліквідація начальника Турійського РВ НКВД, яке здійснила Галина Січкарук, але й співучасть жінок у етнічних чистках, а також у підготовці і виконанні смертних вироків (вистежування, виманювання «ворогів» і членів їхніх сімей)» [12]. Однак, вищенаведене твердження суттєво підважується тим, що, відповідаючи на питання про наявність бойового досвіду в учасниць підпілля ОУН, науковиця наголошує: «... на відміну від «фемінізованої» Червоної Армії, де жінки були не лише у санітарних і автомобільних частинах, частинах зв'язку, але й у військах протиповітряної оборони, частинах військово-повітряних сил (відомі «нічні відьми»), в УПА жінок на бойові посади майже не брали. Тому ми багато знаємо про радянських льотчиць і снайперок, але мало про жінок націоналістичного підпілля, яким доводилося воювати зі зброєю в руках. Зазвичай вони робили це радше ситуативно, під тиском обставин (облава, засідка, несподіваний бій)» [12].

Дослідниця наводить декілька прикладів на підтвердження своєї думки. Зокрема, вона розповіла інтерв'юєрові Івану Хомі про Анну Черешньовську («Тетяну»), яка «відзначилася під час бою з НКВД у Недільнянському лісі 18 серпня 1948-го»; Мирославу Гресько («Уляну»), яка «проривалася з оточення разом з бійцями самооборонного кущового відділу 28 червня 1945 р. в околицях с. Тершакова над Дністром» [9]. Марта Гавришко підкреслює: «Командування відзначало хоробрість обидвох жінок у екстремальній ситуації. Багато жінок у підпіллі пройшли військову підготовку. Одна з моїх респонденток, колишня підпільниця Катерина Максимович («Тамара»), відзначила, що під час пропагандистських вишколів наголошувала дівчатам, що за потреби вони повинні «стати за кулемет»» [12].

Слід зазначити, що іноді через гендерні стереотипи, закорінені у свідомості чоловіків-керівників ОУН, участь жінки у роботі підпільної організації розглядалася як загроза «чоловічому братерству» й існуванню самої організації. Подекуди це призводило до прийняття трагічних рішень про знищення жінок, які володіли інформацією про структурні підрозділи націоналістичних угруповань і учасників підпілля. У аналітиках наводяться подібні випадки. Наприклад, такий випадок стався у 1950-му році. Керівники ОУН Кутського району вирішили вбити трьох жінок, «перебування яких у підпіллі вважали більше не доцільним, але позаяк вони знали

багато інформації про інших підпільників, а також місця бункерів, то розглядалися як загроза» [12].

Євген Магда у статті «Жінка як ціль та інструмент у гібридній війні» [Від опису узагальнених уявлень про виконання жінками різних ролей у національно-визвольних змаганнях перейдемо до висвітлення ролі однієї з героїнь цієї боротьби, доля якої склалась настільки трагічно, що вона стала невольною зрадницею своїх товаришів по підпіллі. Ця вражаюча історія описана Володимиром В'ятровичем у книзі «Україна: історія з грифом «Секретно»». Ось її скорочений переказ. Артемизія Григорівна Галицька, жителька Чернівецької області, закінчивши гімназію, працювала вчителькою і, попри заборону румунської влади, навчала дітей української мови, історії, знайомила з національною культурою, за що зазнавала переслідувань з боку влади. Після приєднання Західної України та Буковини до УРСР у 1940 році, Артемизія Галицька долучилася до націоналістичного руху, підпільну роботу продовжувала і після відступу советів, під румунською окупацією. Серед багатьох сміливих вчинків нашої героїні виокремимо її участь у організації втечі одного з керівників ОУН Буковини М.Колотила \(«Кобзаря»\).](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullweb&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9C%D0%B0%D0%B3%D0%B4%D0%B0%20%D0%84$виокремив 4 основні ролі жінки у координатах гібридної війни. Він писав, що жінка у війні виступає щонайменше у чотирьох іпостасях, а саме: як жертва сексуального насильства; як учасниця бойових дій (комбатантка); як та, хто перебуваючи в тилу, працює в сферах, дотичних до армії і до цивільних; та, що приймає участь у облаштуванні миру [15]. Очевидно, що подібні ролі виконували і жінки за часів національно-визвольних змагань. Але, все ж слід підкреслити, що ми схилиємося до думки, що у національно-визвольній боротьбі роль жінки залишалась переважно традиційною. Це роль пікувальниці, господині, помічниці, берегині, лікувальниці, доглядальниці.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Загроза арешту спонукала Артемизію переїхати спочатку до Львова, а пізніше, до Коломиї. Діяльна, смілива жінка стала зв'язковою ОУН, навчала оунівців санітарної справи, проводила ідеологічну роботу. Починаючи від березня 1944 року Галицька («Мотря») очолювала на Буковині місцеве підпілля з метою створення відділів Української повстанської армії. Цю діяльність перервав арешт НКВД, під час якого Мотря вистрелила собі у голову, намагаючись здійснити самогубство, щоб не потрапити до кривавих лап ворога. Була врятована чекістами і прооперована у Чернівецькій лікарні. Зрозумівши, що втеча неможлива, підпільниця вдалася до другої спроби самогубства, «прагнувши

смертельного результату, намагалася пальцем відкрити рани в районі голови». Друга спроба самогубства також виявилася невдалою.

Енкаведисти зрозуміли, що навряд чи таку жінку можуть зламати торттури, тому вони вдалися до провокативної операції, так званого «легендованого проводу» – «бочки», як називали цей вид чекістських операцій підпільники. Весь сенс полягав у тому, що під виглядом повстанців діяла агентурно-бойова група, яка видавала себе за підпільників, що організували «вдале викрадення і визволення» нашої героїні з лап НКВД. Насправді чекісти, провівши у 1945 р. під ликом оунівців «вдалу» операцію по «викраденню» Мотрі, втерлися до неї у довіру і підступно випитали важливу інформацію про членів підпілля, посилаючись на те, що ніби-то після її арешту почалися провали і потрібно провести слідство. В. В'ятрович наводить деталі операції, посилаючись на випуску з агентурної справи під назвою «Фанатики». Він пояснює: ««Мотря», яка сама організувала втечу з лікарні свого товариша в 1942 році, повірила у порятунок. Коли їй стало краще, «Тарас» оголосив, що йому від імені Проводу ОУН доручено провести слідство, щоб з'ясувати причини провалу підпільних клітин після її арешту. Слідство проводитиме «есбіст «Іван», якому Артемизія повинна була подати повні списки підпілля для перевірки та виявлення провокаторів. При цьому «Іван» був досить жорстким слідчим і грав роль «поганого поліцейського». «Добрим» був «Стецько», «який проявляв особливу турботу та увагу до «Мотрі», чим привернув її до себе... Скориставшись дружбою і довірою «Мотрі», «Стецько» отримав від неї додаткові відомості про багатьох членів ОУН. При цьому встановлено, що «Мотря» не передає змісту своїх бесід зі «Стецьком» «Івану»» [1, с. 257].

Ставши мимовільною зрадницею у результаті провокації чекістів, Артемизія видала енкаведистам 600 своїх товаришів, тим самим призвівши до їх арештів та загибелі. Особливо цинічним виглядає рішення Верховного суду СРСР, який відмінив смертний вирок військового трибуналу НКВД Чернівецької області від 1 серпня 1945 року. Розстріл було замінено на 10 років виправно-трудова таборів. При цьому у постанові Військової колегії Верховного суду СРСР зазначалося, що вирок пом'якшено, «взявши до уваги, що засуджена Галицька допомогла радянським органам у ліквідації підпільної організації ОУН на території Буковини» [1, с. 255].

Документи не розповідають нам про те, що відчувала і як пережила підпільниця свою невільну зраду, коли зрозуміла, що стала жертвою чекістського обману. Зрозуміло, що це була страшна особиста трагедія. Не можна не погодитись із зауваженням В. В'ятровича, що стати причиною арештів та вбивства сотень своїх соратників, «... це було навіть страшніше, ніж двічі дивитися у вічі власній смерті...» [1, с. 255].

Є очевидним, що, застосовуючи свої нелюдські цинічні практики, чекісти намагалися зламати людину, знищити все, що було сенсом її життя. Сформоване радянською системою нище відношення до особистості і цинічні практики енкаведистів нікуди не зникли і застосовувались радянськими каральними органами надалі постійно. Пізніше їх успадкувала путінська росія. Зокрема, Оксана Забужко у інтерв'ю порталу «Гордон» зазначала, що продовження росією терміну секретності для документів ЧК-ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ після анексії Криму означає, що «старі чекістські технології й далі в роботі» [13, с. 147]. Ці мерзенні, маніпулятивні «технології» широко застосовує рашизм і сьогодні, знецінюючи і знищуючи життя тисяч людей. Ось чому досвід жіночого протистояння тоталітаризму, навіть трагічний, має бути досліджений і введений у контекст нашої історії. Слід наголосити, що крім зламаних жіночих доль історія залишила нам також імена жінок – героїчних борців за національне визволення українського народу, які стійко пройшли всі випробування своєї нелегкої долі. Це й Олена Вітер, і сестри Степана Бандери Оксана, Володимира і Марта, а також багато інших жінок, імена яких вже вписані і ще будуть вписані у героїчну історію боротьби нашого народу з російським тоталітаризмом, попри всі намагання останнього знищити український народ і нашу українську ідентичність. Історія героїчного протистояння українського жіноцтва підступному ворогові дає надію, що народ і сьогодні вистоїть у кривавому лихолітті війни з рашизмом.

Геноцид українського народу рашисти намагаються виправдати міфічною виною українців. Неоімперська ідеологія нав'язує світові анти-українську міфологію, яка знецінює волелюбність українців та їхню здатність до незалежного, самостійного існування. Відтак, слід прояснювати сенси ворожих міфологем, створених «руським миром», а також розкривати злочинність та аморальність цинічних маніпулятивних тоталітарних практик, які засновані на знеціненні людської особистості, «її свободи і відповідальності» [11, с. 213].

Кращі представники української наукової гуманітаристики нині активно спростовують російські міфи, зокрема, чинний донині міф про те, що «ніякої України не існує», «українці і росіяни – це один народ»; міф про нашу спільну тисячолітню історію; про належність України до східно-слов'янської православної цивілізації; міф про «пряму і безпосередню взаємопов'язаність політичних процесів в Україні та Росії» (щоправда, одночасно «на росії» існує і протилежний міф, який розповідає про те, що «лише частина ... українського народу входить до православної цивілізації»); міф про генетично притаманний українцям антисемітизм, а також міф про нашу нездатність до консолідації [10, с. 494–500].

Проголошені путіним ідеї про необхідність денацифікації і демілітаризації України, які стали приводом для відкритого вторгнення в Україну, відображають цинічну і брехливу сутність рашизму. Сьогодні пропутінські пропагандисти наголошують, що українці є рабами західного світу – Америки і Європи. На протипагу росіянам, українці дійсно «тримаються західної орієнтації». Свого часу на цю позицію спрямованість нашого культурного поступу вказував Іван Мірчук. Зокрема, він наголошував, що українцям, як і європейцям притаманний індивідуалізм, превалювання цінностей особистісного плану. Іван Мірчук писав про наших людей: «... ціле їх духове життя, їх філософське мислення, їх розуміння моралі, творення правових норм – а передовсім практична діяльність впливають з поняття особистості, що її обмеження відчувається завжди боляче навіть у інтересах загалу. Індивідуалістичне наставлення українця виявляється цілком виразно в його розумінню суспільного ладу, або принципу спільноти в суспільному житті. Він відкидає з усією рішучістю всі форми співжиття, передумовою яких є сувора дисципліна й повне підпорядкування волі вищого...» [16, с. 396–397].

Мислитель розгортав свою думку, протиставляючи українцям російську спільноту, так званий «мір», заснований на знищенні будь якої особистої незалежності. Філософ точно вказував на провідну рису «руського мира», наголошуючи: «Суть, провідна думка «руського мира» – це примус, що виходить від зверхньої влади, як органу Божої волі. Кожен бунт проти цього Богом освяченого примусу, це тяжкий гріх, на який не може собі дозволити простий «руській челавек»» [16, с. 397].

Висновки. Агресивна війна росії проти України поставила у лави борців з окупантами велику кількість жінок, що актуалізувало необхідність дослідження як позитивних, так і негативних виявів та аспектів жіночого досвіду боротьби за свободу країни, і, зокрема, трагедії мимовільного зрадництва.

Аналітичне осмислення та оцінка маніпулятивного використання жінок, які брали участь у визвольних змаганнях українського народу проти більшовицької системи і потрапили у пастку мимовільної зради, спонукає звернути увагу не лише на героїчні та переможні моменти боротьби з загарбниками, але й на важкі, трагічні моменти цієї боротьби, які відображають на індивідуальному рівні трагедію протистояння окремої особистості репресивним практикам тоталітарних систем.

Моральні муки жінок, які у результаті провокативних спецоперацій НКВД-МГБ-КГБ по знищенню націоналістичного підпілля стали невольними зрадницями своїх товаришів, були болючими не лише від усвідомлення того, що ворогу вдалося їх обманути та використати у своїх підступних цілях по знищенню націоналістичного підпілля, але значно важчим за смерть було усвідомлення того, що їхня мимовільна зрада призвела до смерті товаришів.

В Україні побутує міф щодо особливої турботи радянської влади про жінок. Іноді це подається як форма радянського фемінізму та оцінюється позитивно. Але всі набутки перекреслюються маніпулятивними практиками, які вели до знецінення жінки як особистості, перетворюючи її на жертву тоталітарної системи.

Є очевидним, що, застосовуючи свої нелюдські цинічні практики, чекісти намагалися зламати людину, знищити все, що було сенсом її життя. Сформовані нелюдські практики, застосовані енкаведистами, нікуди не зникли та були успадковані радянськими каральними органами. Сьогодні цинічні методи фізичного і морального знищення людської особистості широко застосовують рашисти у ході агресивної війни проти України.

Радянська тоталітарна система, яка існувала за принципом «жертва-кат», знайшла своє продовження в існуванні сучасної російської спільноти. Рашизм, як спадкоємець Радянського Союзу, нині призводить не лише до суспільної, але й до багатьох особистих трагедій.

Суспільні парадигми, створені радянським тоталітаризмом і відтворені рашизмом, позбавляють індивіда здатності контролювати своє життя, перетворюючи його на раба путінського режиму.

Участь жінок у боротьбі за свободу і незалежність українського народу дає надію на Перемогу України над російськими окупантами.

1. В'ятрович В. Україна: історія з грифом «Секретно». Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 512с.
2. Грабовська Ірина. Путінізм як конфліктогенний фактор світового значення та українська специфіка його проявів. *Українознавчий альманах*, №24, 2019. С. 111–115.
3. Грабовська Ірина. Пошуки шляхів та методів протистояння путінізму: українські реалії. *Українознавчий альманах*. Випуск 26, 2020. С. 45–51.
4. Грабовська Ірина. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. *Українознавчий альманах*, №30, 2022. С. 29–35.
5. Грабовська Ірина. Вирівнювання можливостей для жінок та чоловіків versus криза маскулітності (українська специфіка). *Соціологічні студії*. № 2(21), 2022. С. 6–13.
6. Грабовська І.М. Суб'єктивізація versus масовізація українського соціуму. *«Studia Orientalne»*. Польща. №4. 2022. С. 71–82.
7. Грабовська І. та інш. Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді : монографія. 2-ге вид., доповн.; наук. ред. М.І. Обушний; відп. ред. І.М. Грабовська. Київ: Міленіум, 2019. 416 с.
8. Грабовська Ірина, Талько Тетяна. Путінізм та його ідеологічні засади як проблема сучасного теоретичного дискурсу в соціогуманітаристиці. *Українознавчий альманах*. Випуск 25. К.: «Міленіум», 2019. С. 49–54.

9. Грабовський С. Алгоритми імперського зла. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/algorytmyimperskogo-zla> (Дата звернення 25.11.2019)
10. Грабовський С. Убити Сталіна, інакше його міфи в'ють нас: Соціальна міфологія «найкращого друга фізкультурників» і його послідовників. К.: Видавничий дім «Стилос», 2019. 503 с.
11. Грабовський Сергій. Соціально-історична міфологія, тоталітарна пропаганда та фальшива історична пам'ять. *Національна пам'ять в умовах суспільних перетворень: Монографія*. К.: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2022. 296 с.
12. Жінки українського націоналістичного підпілля: Що ми (не)знаємо про їхній досвід? *Новини Західної України*. URL: <https://dyvys.info/2017/12/27/zhinky-ukrayinskogo-natsionalistychnogo-pidpillya-shho-my-ne-znayemo-pro-yihnij-dosvid/>
13. Забужко О. «І знов я влізаю в танк...». *Вибрані тексти 2012-2016: Статті, есе, інтерв'ю, спогоди*. К.: КОМОРА, 2019. 416 с.
14. Закальська Я.А. Мотивема «зрада» в ліриці національно-визвольних змагань першої половини ХХ століття. *Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/37.pdf
15. Магда Е. Жінка як ціль та інструмент у гібридній війні. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Sv. 4, Vyd. 3. С. 131-136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2017_4_3_22
16. Мірчук І. Філософські студії. Мюнхен, 2006. 582 с.
17. Орлова Т.В. Участь жіноцтва в українських національно-визвольних змаганнях: історіографічний нарис. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2009/115-102-21.pdf>
18. Grabovska I.M. INCONVENIENCE OF POSTCOLONIAL DISCOURSE IN UKRAINE AS A HINDERING FACTOR IN THE TRANSITIONAL CONSOLIDATION PROCESSES. *Proceedings of XXXVI International scientific conference "Young scientists' view of modern science"*. Morrsvsllle, Lulu Press, 2018. P. 95–99.
19. Hrabovska I. Gender parity society in Ukraine: a social utopia or a real prospect. URL: <http://www.krona.org.ua/uk/yamagazine>
20. Grabovska I.M. *Ukrainoznavchyi almanakh*. №24. P. 111–115. (in Ukrainian).
21. Grabovska Iryna. (2020). *Poshuky shliakhiv ta metodiv protystoiannia putinizmovi: ukraïnski realii* [The search for ways and methods of resisting Putinism: Ukrainian realities]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 26, 2020. P. 45–51. (in Ukrainian).
22. Grabovska Iryna. (2022). *Zhinoche «oblychchia» viiny Ukrainy proty rosiiskoho ahresora* [The female "face" of Ukraine's war against the Russian aggressor]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. №30. P. 29–35. (in Ukrainian).
23. Grabovska Iryna. (2022). *Vyrvniuvannia mozhyvostei dlia zhinok ta cholovikiv versus kryza maskulinnosti (ukraïnska spetsyfika)* [Equalization of opportunities for women and men versus crisis of masculinity (Ukrainian specificity)]. *Sotsiologichni studii*. № 2(21). P. 6–13. (in Ukrainian).
24. Grabovska I.M. (2022). *Subiektivatsiia versus masovizatsiia ukraïnskoho sotsiumu* [Subjectivization versus massification of Ukrainian society]. «*Studia Orientalne*». Polishcha. №4. P. 71–82. (in Ukrainian).
25. Grabovska I. ta insh. (2019). *Suchasne ukraïnstvo: tsyvilizatsiini vyklyky ta vidpovidi : monohrafiia* [Modern Ukrainian: civilizational challenges and answers: monograph]. 2-he vyd., dopovn.; nauk. red. M.I. Obushnyi; vidp. red. I.M. Hrabovska. Kyiv: Milenium, 2019. 416 p. (in Ukrainian).
26. Grabovska Iryna, Talko Tetiana. (2019). *Putinizm ta yoho ideolohichni zasady yak problema suchasnoho teoretynoho dyskursu v sotsiohumanitarystytsi* [Putinism and its ideological foundations as a problem of modern theoretical discourse in socio-humanitarian studies]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 25. K.: «Milenium», 2019. P. 49–54. (in Ukrainian).
27. Hrabovskyi S. *Alhorytmy imperskoho zla* [Algorithms of imperial evil]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/algorytmyimperskogo-zla> (in Ukrainian).
28. Hrabovskyi S. (2019). *Ubyty Stalina, inakshe yoho mify vbiut nas: Sotsialna mifolohiia «naikrashchoho druha fizkulturnykh» i yoho poslidovnykh* [Kill Stalin, or his myths will kill us: The social mythology of the "best friend of the athletes" and his followers]. K.: Vydavnychi dim «Stylos», 2019. 503 p. (in Ukrainian).
29. Hrabovskyi Serhii. (2022). *Sotsialno-istorychna mifolohiia, totalitarna propahanda ta falshyva istorychna pamiat* [Socio-historical mythology, totalitarian propaganda and false historical memory]. *Natsionalna pamiat v umovakh suspilnykh peretvoren: Monohrafiia*. K.: Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy. 296 p. (in Ukrainian).
30. *Zhinky ukraïnskoho natsionalistychnoho pidpillya: Shcho my (ne)znaemo pro yikhni dosvid? Novyny Zakhidnoi Ukrainy* [Women of the Ukrainian nationalist underground: What do we (not) know about their experience?]. URL:

References

1. Viatrovych V. (2023). *Ukraina: istoriia z hryfom «Sekretno»* [Ukraine: a story marked "Secretly"]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 512 p. (in Ukrainian).
2. Grabovska Iryna. (2019). *Putinizm yak konfliktohennyi faktor svitovoho znachennia ta ukraïnska spetsyfika yoho proiaviv* [Putinism as a conflict-causing factor of global importance and the Ukrainian specificity of its manifestations].

- <https://dyvys.info/2017/12/27/zhinky-ukrayinskogo-natsionalistychnogo-pidpillya-shho-my-ne-znayemo-pro-yihnij-dosvid/> (in Ukrainian).
13. Zabuzhko O. (2019). «I znov ya vlizaiu v tank...» ["And again I get into the tank..."]. *Vybrani teksty 2012-2016: Statti, ese, interviu, spohady*. K.: KOMORA. 416 p. (in Ukrainian).
14. Zakalska Ya.A. *Motyvema «zrada» v lirysi natsionalno-vyzvolnykh zmahan pershoi polovyny KhKh stolittia* [The motif of "betrayal" in the lyrics of national liberation struggles of the first half of the 20th century]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/4_2018/37.pdf (in Ukrainian).
15. Mahda Ye. (2017). *Zhinka yak tsil ta instrument u hibrydnykh viini/ Ye. Mahda* [Woman as a target and tool in hybrid warfare]. *Evropský politický a právní diskurz*. Sv. 4, Vyd. 3. P. 131–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2017_4_3_22 (in Ukrainian).
16. Mirchuk I. (2006). *Filosofski studii* [Philosophical studies]. Miunkhen. 582 p. (in Ukrainian).
17. Orlova T.V. *Uchast zhinotstva v ukrainskykh natsionalno-vyzvolnykh zmahanniakh: istoriografichni narys*. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2009/115-102-21.pdf> (in Ukrainian).
18. Grabovska I.M. INCONVENIENCE OF POSTCOLONIAL DISCOURSE IN UKRAINE AS A HINDERING FACTOR IN THE TRANSITIONAL CONSOLIDATION PROCESSES. *Proceedings of XXXVI International scientific conference "Young scientists' view of modern science"*. Morrsvsllle, Lulu Press, 2018. P. 95–99.
19. Hrabovska I. Gender parity society in Ukraine: a social utopia or a real prospect. URL: <http://www.krona.org.ua/uk/yamagazine>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.6>
УДК 3.21(477)

Дмитро ТОВМАШ

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ORCID: 0000-0002-4576-0703
Email: tovmash@knu.ua

Ірина ГРАБОВСЬКА

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, м. Київ;
провідний науковий співробітник
Музей книги і друкарства України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7416-9541
Email: grabovskai@ukr.net

Світлана КАГАМЛИК

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ;
провідний науковий співробітник
Музей книги і друкарства України, м. Київ

ORCID: 0000-0003-4732-1410
Email: kagam@i.ua

**ВОЛОНТЕРСТВО ЖІНОЦТВА ЯК ЕФЕКТИВНА СКЛАДОВА БОРТЬБИ З
РОСІЙСЬКИМ АГРЕСОРОМ (СОЦІО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА ФІЛОСОФСЬКО-
СВІТОГЛЯДНИЙ АНАЛІЗ)**

Анотація. Розвідка присвячена дослідженню феномена волонтерства в сучасній Україні. На сьогодні всі види, типи і форми волонтерства, які задіяні у суспільному просторі як воюючої країни, так і компліментарного до неї світу, заслуговують на пильну увагу, підтримку та вивчення, зокрема і тому, що саме широкомасштабний волонтерський рух є поряд із діяльністю ЗСУ важливою складовою наближення української Перемоги у боротьбі з тоталітарним путінським режимом.

Автори статті приділяють спеціальну увагу жіночій складовій волонтерської активності, оскільки саме жіноцтво України стало основною волонтерською силою у допомозі ЗСУ та постраждалим від агресії росії проти української нації та держави. Волонтерський рух став основним формуючим чинником розвиненого громадянського суспільства на теренах сучасної України. Попри існуючу у вітчизняному соціогуманітарному дискурсі велику зацікавленість у вивченні волонтерства в Україні та за її межами, вже створений певний корпус текстів, варто визнати, що науковці не встигають проаналізувати усе розмаїття проявів волонтерської активності, її специфічні характеристики у різних аспектах, зокрема, і що стосується гендерної складової проблеми.

Метою даної розвідки є аналіз специфіки феномена жіночого волонтерства під час війни України з російським агресором як ефективної складової цієї боротьби та наближення української Перемоги. Дослідження проводиться з акцентуванням уваги на соціо-філософській та філософсько-світоглядній основі. На окрему увагу науковців заслуговує таке явище, як «інтелектуальне волонтерство», аналізу якого планується присвятити спеціальну увагу в майбутньому дослідженні.

Ключові слова: Україна, російська агресія, волонтерство, благодійність, «жіноче» волонтерство, актуальні виклики, неурядові громадські жіночі організації, філософський аналіз.

Dmytro TOVMASH

Ph.D. in philosophical sciences, Associate Professor,
Associate Professor Department of Philosophy of the Humanities,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Iryna GRABOVSKA

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Researcher
Research Institute of Ukrainian Studies
of Ministry Education and Science, Kyiv;
leading researcher
Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

Svitlana KAHAMLYK

Doctor of Sciences in History, Senior Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv
leading researcher
Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

WOMEN'S VOLUNTEERING AS AN EFFECTIVE COMPONENT OF THE FIGHT AGAINST THE RUSSIAN AGGRESSOR (SOCIAL-PHILOSOPHICAL AND PHILOSOPHICAL-WORLDVIEW ANALYSIS)

Annotation. The investigation is devoted to the study of the phenomenon of volunteering in modern Ukraine. Today all kinds, types and forms of volunteering, which are involved in the public space of both the warring country and the world complimentary to it, deserve close attention, support and study. This is, in particular, because it is the large-scale volunteer movement that is important along with the activities of the Armed Forces a component of the approaching Ukrainian Victory in the fight against Putin's totalitarian regime.

The authors of the article pay special attention to the female component of volunteer activity, since the women of Ukraine have become the main volunteer force in helping the Armed Forces and victims of Russia's aggression against the Ukrainian nation and state. The volunteer movement has become the main formative factor of the developed civil society on the territory of modern Ukraine. Despite of the great interest in the study of volunteering in Ukraine and abroad, existing in the domestic socio-humanitarian discourse, a certain corpus of texts has already been created. It is worth admitting that scientists do not have time to analyze all the variety of manifestations of volunteer activity, its specific characteristics in various aspects, in particular, and what concerns gender component of the problem.

The purpose of this investigation is to analyze the specifics of the phenomenon of female volunteerism during Ukraine's war with the Russian aggressor as an effective component of this struggle and the approach of Ukrainian Victory. The research is conducted with an emphasis on the socio-philosophical and philosophical-worldview basis. Such a phenomenon as "intellectual volunteering" deserves special attention of scientists, the analysis of which is planned to be devoted special attention in a future study.

Key words: Ukraine, Russian aggression, volunteering, charity, «women» volunteering, actual challenges, non-governmental public women's organizations, philosophical analysis.

Постановка проблеми. Успішність українського спротиву рашистській навалі, як довела сама практика життя, визначається значною мірою всенародним спротивом українців, які виявились здатними до консолідації у вирішальний для буття нації і народу час. Фактично все свідоме патріотично налаштоване населення сучасної воюючої України перетворилось на воїнів-захисників та в благодійників, серед яких волонтери відіграють найвагомішу роль.

До традиційних історично випрацюваних форм волонтерської діяльності, як то: допомога постраждалим і немічним; опікуваннями пораненими у госпіталях та лікарнях; разові дії, спрямовані на ліквідацію наслідків бомбардувань; різноспрямовані дії на допомогу і забезпечення ЗСУ усім необхідним тощо, додалися і новітні цікаві форми волонтерської діяльності – інтелектуальне волонтерство, спрямоване на формування інтелектуального фронту боротьби з російськими окупантами.

Усі види, типи і форми волонтерства, які задіяні сьогодні у суспільному просторі як воюючої України, так і компліментарного до неї світу, заслуговують, безумовно, на пильну увагу, підтримку та вивчення, зокрема і тому, що саме широкомасштабний волонтерський рух є поряд із діяльністю ЗСУ важливою складовою наближення української Перемоги у протистоянні з тоталітарним путінським режимом.

Аналіз джерел та літератури. Проблематика, пов'язана з феноменом волонтерства, волонтерськими рухами та волонтерською діяльністю є однією з найактуальніших для сучасної української соціогуманітаристики. На особливу увагу заслуговують дослідження волонтерства як однієї зі складових формування та функціонування громадянського суспільства у постколоніальній та воюючій Україні [6; 7; 18]. Особливості впливу загального розвитку та зміцнення громадянського суспільства через розвиток саме волонтерства в країні прослідковано, зокрема, у монографічному дослідженні «Трансформації феномена волонтерства в дискурсивних практиках публічної сфери життя» [18].

Загальна картина розвитку та функціонування волонтерського руху в сучасній Україні знайшла відображення у цілій серії статей [1; 2; 8; 15; 17]. Правові аспекти волонтерства аналізуються у монографії 2022 р. видання «Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження» [5].

Про сутність феномена волонтерства та особливості його функціонування в сучасній Україні йдеться у статті І.Ю. Чайки «Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні» [20]. «Жіноче обличчя» волонтерського руху в Україні є однією з найцікавіших та найперспективніших проблематик актуального соціогуманітарного дискурсу [8; 15]. Саме на ньому буде зосереджено увагу у цій розвідці.

Існують різні типи волонтерської діяльності. У наукових розвідках робляться спроби типологізації волонтерської діяльності. Так, Говоруха Н.О. виділяє наступні типи волонтерства: міжнародне волонтерство, віртуальне, громадське, соціальне, екологічне, медичне, спортивне, освітнє, волонтерство у надзвичайних ситуаціях тощо [4; с. 27].

Типологізація проводиться автором наукової розробки на основі статей Закону України «Про волонтерство та волонтерську діяльність». Позитивним моментом вказаної вище розвідки є аналіз широкої бази волонтерської діяльності та спроба типологізувати саму цю діяльність, що, вочевидь, є досить складною проблемою саме через різноманітність волонтерських активностей, різноспрямованість та специфіку часової задіяності (постійна чи ситуативна) людини-волонтера, віковий склад учасників волонтерського руху, його гендерні параметри тощо.

Цікавим напрямком дослідження феномена волонтерства є поділ його на, умовно кажучи, фізичне чи практично-матеріальне, та інтелектуальне волонтерство. Інтелектуальне волонтерство – принципово новий тип благодійництва, який, якщо й не виник, то значно поширився на українських теренах саме під час широкомасштабного вторгнення росії на територію незалежної України 24 лютого 2022 р. У сучасному соціогуманітарному вітчизняному дискурсі дослідження вказаного феномена тільки починає формуватись.

На спеціальну увагу заслуговують соціологічні дослідження волонтерського руху в країні сьогодні. Ці опитування та відповідна аналітика показують як українські небайдужі громадяни забезпечують надійний тил для захисників України [Див., напр.: 2; 16].

Корисними для всебічного вивчення специфіки волонтерства можуть бути і розвідки у англомовних наукових джерелах [23; 24].

Надзвичайно інформативними для дослідження волонтерської діяльності та ознайомлення з конкретними волонтерськими організаціями є сайти НГО/НЖО та соціальні мережі, де ці організації розташовують свою інформацію. Саме до таких ресурсів належить, наприклад, сайт «Жіночого Ветеранського Руху». Відомо, що «... рух "Veteranka" – перша та єдина спільнота жінок з військовим досвідом, що налічує близько тисячі ветеранок і новобраниць України та проактивних цивільних жінок-волонтерок. Місія Руху – захист прав і рівних можливостей для військовослужбовиць. З повномасштабним вторгненням терміновою задачею організації стало забезпечення бійчинь гігієнічними наборами, взуттям, дронами, автівками, такмедом, а також формою з власного цеху тощо задля комфорту жінок-захисниць. За рік повномасштабного вторгнення рухом на фронт передано допомоги на 57 млн грн.» [3].

Попри існуючу сьогодні у вітчизняному соціогуманітарному дискурсі велику зацікавленість у

вивченні волонтерства в Україні та за її межами, вже створений певний корпус текстів, варто визнати, що науковці не встигають проаналізувати усе розмаїття проявів волонтерської активності, її специфічні характеристики у різних аспектах, зокрема, і що стосується гендерної складової проблеми.

Метою даної розвідки є аналіз специфіки феномена жіночого волонтерства під час війни України з російським агресором як ефективної складової цієї боротьби та наближення української Перемоги. Дослідження проводитиметься з акцентуванням уваги на соціо-філософській та філософсько-світоглядній основі.

Основна частина. За існуючими на сьогодні у відкритих джерелах даними приблизно 35-37 % населення України – волонтери. Кількість волонтерів за даними Реєстру волонтерів України від початку вторгнення путінських військ на територію України зросла у вісім разів [21]. Реєстр волонтерів антитерористичної операції було створено у 2014 р. Українські ЗМІ у 2022 р. писали про те, що 65% потреб ЗСУ забезпечувала українська держава, а інші 35% лягли на плечі волонтерів. «Умови повномасштабної війни вкотре продемонстрували неймовірну силу та масштаби волонтерського руху в Україні. Волонтери у співпраці з неприбутковими організаціями реалізують напрями з надання волонтерської допомоги Збройним Силам України та постраждалим внаслідок широкомасштабної військової агресії росії проти України, збирають кошти й закуповують товари для потреб фронту та цивільних, координують роботу центрів допомоги для внутрішньо переміщених осіб, здійснюють підготовку потенційних місць розміщення людей, надають психологічну допомогу для дітей та підлітків, здають кров на донорство, організують допомогу людям похилого віку, здійснюють авто-волонтерство тощо. Саме ці напрями волонтерської діяльності є найпотужнішими в умовах війни» [22].

Під волонтерством розуміємо добровільну неоплачувану діяльність окремої людини чи громадської організації, спрямовану на допомогу державі, інституції, населенню чи окремій особі, яка у такій допомозі має потребу. За законом України «Про волонтерську діяльність», волонтерська діяльність – це добровільна неприбуткова соціально спрямована діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги (безоплатних робіт та послуг). Стаття 1 «Волонтерська діяльність та основні засади її провадження» Закону говорить, що «1. Волонтерська діяльність – добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги... 2. Волонтерська діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, безкорисливості, неприбутковості» [10]. Цей Закон регулює відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні.

Закон України визначає волонтерство як різновид благодійництва: «Волонтерська діяльність є формою благодійництва» [11]. Своєю чергою «...благодійництво – добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги; специфічними формами благодійництва є меценатство, спонсорство і волонтерська діяльність» [11].

Принципи розвитку та функціонування волонтерської діяльності викладені у низці статей Закону, зокрема, «благодійництво, благодійна діяльність здійснюються на засадах законності, гуманності, спільності інтересів і рівності прав її учасників, гласності, добровільності та самоврядування». І далі: «Діяльність благодійників і благодійних організацій має суспільний характер, що не суперечить їх взаємодії з державними органами і не позбавляє права на отримання державної допомоги» [11], тощо.

Навіть у науковій літературі існує певна мішанина понять волонтерство і благодійність. Пояснюється це тим, зокрема, що і волонтерство, і благодійність мають у своїй основі добровільність вчинку, виключеність розрахунку на оплату за даний акт чи форму діяльності.

Волонтерська діяльність у час такої агресії, яку веде путінська неоімперія проти України, має величезне значення. «Внаслідок російсько-української війни велика кількість жертв, потерпілих та біженців серед українців потребувала невідкладної допомоги. Волонтерська допомога стала для українців одним із способів виявити свою підтримку та відданість Україні та народу під час війни. Ця діяльність була вже не тільки засобом виявити громадянську позицію, як це відбувається зазвичай у мирний час, а й способом зробити свій внесок у відстоювання незалежності держави. Адже смертельна небезпека окупації та подальшого поневолення спонукала людей діяти негайно. Волонтерська діяльність під час повномасштабної війни в Україні набула різноманітних форм і по-різному сприяла національному опору російським окупантам. Зокрема, багато волонтерів приєдналися до допомоги українським військовим, надаючи важливу підтримку у вигляді зброї, спеціального спорядження, транспорту, засобів зв'язку, навчання тощо», – зазначає соціолог О. Резнік [16].

Із власних спостережень авторів цієї розвідки, практичною волонтерською діяльністю нижчого та середнього рівня (плетіння захисних сіток для ЗСУ, виготовлення окопних свічок, заготовки їжі для ЗСУ, збирання одягу для внутрішньо переміщених осіб, опікування хворими, літніми, постраждалими людьми, піклування про дітей і багато іншого) займаються в основному жінки. Це, за їхніми власними свідченнями, є способом не лише самореалізації та рятування від депресії, але певна заміна неможливості захищати Україну зі зброєю в руках на передовій чи у партизанському загоні.

Людська потреба відчувати свою корисність і дією доводити це собі та іншим – чималий стимулюючий мотиватор для залученості у волонтерську діяльність.

Відомий український діаспорний вчений-соціальний психолог і філософ ХХ ст. О. Кульчицький (повне ім'я – Олександр Шумило фон Кульчицький), даючи характерологічні описи українців, зазначав, що тут існує значний вплив жіночого первня. З одного боку – це негативна складова для спільнотного існування у постійно загроженому середовищі (Україна як кордон між Європою та Азією, історичний «шлях із варяг у греки» тощо) через притлумленість вольового первня і схильність до мінімалізації зусиль у соціальному просторі, навіть, на думку дослідника, соціального мазохізму. З іншого ж боку – це схильність до емпатії, допомоги ближньому, опікування та жертвності. Позитивним моментом для формування здатності суспільної взаємодопомоги в українців, – вважає О. Кульчицький, – є і «добра українська земля», лагідність кліматичних умов, що впливає й на вироблення лагідного українського характеру, здатність розуміти чужий біль [13]. При врахуванні певної стереотипізації щодо розуміння жіночого і чоловічого первнів у філософській концепції вченого, все ж варто наголосити на здатності до консолідації та взаємодопомоги українського соціуму, що виявилась безцінним надбанням під час цієї широкомасштабної війни з російськими окупантами.

Спротив українства російській агресії сьогодні носить справді всенародний характер завдяки збройній боротьбі українців у ЗСУ; волонтерству та всім іншим типам благодійництва, які представлені в сучасному українському просторі; українській дипломатії; зусиллям української влади по забезпеченню підтримки зарубіжних країн зброєю та гуманітарною допомогою тощо.

Абсолютна більшість українських волонтерів, як неважко помітити навіть по світлинах та відео, представлених у соцмережах та ЗМІ, – це жінки. Вони виконують величезний обсяг робіт, насамперед, спрямованих на допомогу українським воїнам, які захищають громадянство країни безпосередньо на передньому краї, у боях із рашистською ордою. Можна з повним правом стверджувати, що в сучасній українській державі активно формується паритетна демократія самою практикою та викликами буття.

Показовою є історія Наталії з Каменець-Подільського: «За 8 років вдруге довелося стати вимушеною переселенкою і вдруге я прийняла рішення допомагати. Люди всюди однаково потребують допомоги, незалежно чи це прифронтові регіони, чи це захід країни» [12]. Чимало жінок-волонтерок могли б приєднатись до думки Марії Очеретяної: «Волонтерство – це спосіб втриматися за здоровий глузд». Досвід українців, які допомагають іншим, варто не лише знати, але й вивчати задля майбутнього [14].

Соціологи зазначають: «Крім об'єктивних, соціально-демографічних чинників, значну роль у

залученості людини до волонтерства може відігравати соціальна ідентичність, аспекти якої ґрунтуються на приналежності особи до різних соціальних груп або категорій, таких як раса, стать, релігія, національність або професія. Ці соціальні ідентичності можуть формувати цінності, переконання та ставлення людини до волонтерства. Якщо люди відчують, що волонтерство узгоджується з їхньою соціальною ідентичністю, вони швидше за все розглядатимуть волонтерство як довгострокове зобов'язання, а не як короткострокову діяльність» [16].

Цікавою формою волонтерства в сучасній Україні є ситуативне волонтерство. Від часів Революції Гідності в країні функціонує ще один цікавий тип волонтерської діяльності – волонтерство «за потребою». Однією з уособлень такого напрямку є всеукраїнська НГО «Зґрая», штаб якої розташований в Києві. Виникла ця ініціатива у 2014 р. під час Майдану, і ця громадська організація продовжує свою діяльність сьогодні. Її волонтери постійно не працюють, а надають інформацію по власній мережі, коли виникає потреба у допомозі. Вони збираються та адресно допомагають людям у різних регіонах України. Після 24 лютого 2022 року волонтери «Зґраї» практично постійно задіяні. Вони привозять цивільному населенню ліки, продукти, допомагають із евакуацією тощо. Одна з півзасновниць організації Євгенія Талінсовська стверджує: «Волонтерський рух після Майдану – це, напевно, одне з найбільших наших надбань. Суспільство змінилося дуже сильно. У нас з'явилися культура волонтерства і дуже багато крутих ініціатив. Люди нарешті зрозуміли, що можна допомагати і не треба абсолютно все перекладати на державу» [9].

Не можна оминати увагою і одну з найпотужніших в країні волонтерських суто жіночих організацій «Жіночий ветеранський рух» (ГО ЖВР), про яку вже йшлося вище [3]. Відома українська письменниця, громадська діячка та інтелектуальна волонтерка, або представниця руху «культурного волонтерства» (так вона сама називає свою місію) Оксана Забужко написала пост у фейсбуці на підтримку діяльності ГО «Жіночий ветеранський рух», де зазначає: «І про потреби війська – я нечасто тут на таке прошу, але вже як прошу, значить, таки треба. Бо поки в тилу на диванах дядьки мого покоління продовжують зубоскалити з фемінітивів, і взагалі дурних феміністок, молоді жінки продовжують служити в лавах ЗСУ, в тому числі – на передовій, і найчастіше – медичками: щоденно рятуючи життя "на нулі". А екіпіровка медика, крім звичної амуніції, броніку й шолома, передбачає ще рюкзак у добрих 20 кг завважки, – і з тим усім дівчата носять поранених. І не мають часу нарікати... Тому до справи взявся Жіночий Ветеранський Рух (Veteranka), де з власного досвіду знають, що це не просто фізично важко, а має руйнівні наслідки для опорно-рухового апарату. А у вільній країні жодна професія – навіть та, в якій люди щодень важать

життям, – сама по собі не повинна обертати професіоналів на калік. Доросле суспільство має дбати про благополуччя тих, хто його захищає. Отож "ветеранки" знайшли вихід – і закупили 50 надлегких броніків Angel armour ("Панцир янгола") – саме для бойових медичок: вага одного такого броніка – всього 2 кг (стандартного – 7 і більше!). Ціна питання – 3 000 000 грн. Ну що, браття й сестри, – поїхали?» [25].

До речі, надзвичайно плідною видається ідея пані Забужко щодо «культурного волонтерства», вербалізована нею у низці власних інтерв'ю. Автори вважають, що більш точним щодо даного феномена є поняття «інтелектуальне волонтерство». Вище вже йшлося про таке цілком нове у проблематиці української соціогуманітаристики явище, як «інтелектуальне волонтерство». Цей феномен заслуговує на окрему спеціальну розвідку, заплановану авторами на подальший час.

Висновки. Як справедливо зазначає українська дослідниця Т. Цимбал, «...сучасна трагічна ситуація в Україні, війна, розв'язана росією привела нас в «точку абсолютного хаосу» (М. Мамардашвілі), в точку біфуркації, яку наші воїни, волонтери, всі, хто працює сьогодні для Перемоги, проходять з честю. Однак після її проходження постане питання знаходження свого місця в новому світі, в історії, в культурі і для України, і для її героїв, і для народу загалом. А значить дослідження окреслених проблем в широкому гуманітарному дискурсі залишаться актуальним і дозволить всебічно осмислити і більш глибоко осягнути їхню сутність, акцентуючи відображену в них любов до Батьківщини, віру у відродження героїзму й лицарства, у відродження України» [19, с. 141].

Серед тем, які, безумовно, вже є та залишатимуться найактуальнішими для українознавчої науки після Перемоги України над рашистськими окупантами є «волонтерська» проблематика у всій її різноплановості та глибині.

1. Баковецька О. Волонтерський рух в Україні на сучасному етапі розвитку. *Літопис Волині*. 2021, (23), 36–41.
2. Волонтерство за рік повномасштабної війни: як небайдужі громадяни формують надійний тил для захисників України. *Центр демократії та верховенства права*. 22 лютого 2023. URL: <https://cedem.org.ua>
3. ГО «Жіночий ветеранський рух». URL: <https://www.facebook.com/UkrainianWomenVeteranMovement>
4. Говоруха Н.О. Типи волонтерської діяльності. Types of volunteering. *Інноваційна педагогіка*. Випуск 8, 2018. С. 24–27.
5. Горінов Павло, Драпушко Ростислав. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 2022. 240 с.
6. Грабовська І. Громадянське суспільство у світлі становлення та розвитку волонтерського руху в Україні. *Трансформації феномена волонтерства в дискурсивних практиках публічної сфери життя*. Монографія /наук. ред. Т. Власової. Дніпро: Вид-во «Стандарт – Сервіс», 2017. С. 5–14.
7. Грабовська Ірина. Волонтерський рух у контексті становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні. *Українознавчий альманах*. Випуск 20. 2017. С. 26–30.
8. Грабовська І. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. *Українознавчий альманах*. Випуск 30. 2022. С. 29–35.
9. Досвід українців, які допомагають іншим. URL: life.pravda.com.ua
10. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації». URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/Z970531?an=42&ed=2013_02_03
11. Закон України «Про волонтерську діяльність». URL: <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/89904/103390/F-1409638211/UKR89904.pdf>
12. Історії волонтерів. URL: <https://redcross.org.ua>volunteer>
13. Кульчицький Олександр. Основи філософії і філософських наук. Мюнхен-Львів: Український Вільний Університет, 1995. 164 с.
14. Марія Очеретяна. «Волонтерство – це спосіб втриматися за здоровий глузд». *Досвід українців, які допомагають іншим*. 23/03/2022. URL: life.pravda.com.ua
15. Новікова В. Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО (2014–2018). *Воєнно-історичний вісник*. 2020. 32(2). С. 38–49.
16. Резнік Олександр. Залученість українців до волонтерської діяльності під час повномасштабної війни. URL: <https://dif.org.ua/article/oleksandr-reznik-zaluchenist-ukraintsiv-do-volonterskoi-diyalnosti-pid-chas-rovnomasshtabnoi-viyni26> квітня 2023.
17. Талько Тетяна. Волонтерство як форма благодійної діяльності неорелігійних організацій у м. Дніпро: соціо-філософський аналіз. *VERSUS*. 2017, 2(10). С. 62–67.
18. Трансформації феномена волонтерства в дискурсивних практиках публічної сфери життя. Монографія/наук. ред. Т. Власової. Дніпро: Вид-во «Стандарт – Сервіс», 2017. 140 с.
19. Цимбал Тетяна. Шляхетність і війна: поставання суб'єкта героїчної дії. *Українознавчий альманах*. Випуск 30. 2022. С. 136–141.
20. Чайка І.Ю. Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні. *Грані*. Том 20, №7 (147). 2017. С.72–79.
21. Чисельність волонтерів в Україні зростає у вісім разів: скільки їх зараз у реєстрі. *Слово і діло. Аналітичний портал*. 20 лютого 2023 р.
22. Що таке волонтерська діяльність і яка її роль в житті сучасної України? *Волонтерство*.

- Реферативний огляд (2004–2022 рр.). URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5963>
23. Dyana P. Mason. Volunteers and Voluntary actions. *Introduction to the Nonprofit Sector*. University of Oregon. 2020. URL: <https://opentext.uoregon.edu/intrononprofit/chapter/5-volunteers-and-voluntary-action/>
  24. Karolina Hird, George Barros, Grace Mappes, and Frederick W. Kagan. Russian Offensive Campaign Assessment. *Institute for the Study of War*. 2022, №5. URL: <https://www.understandingwar.org/background/russian-offensive-campaign-assessment-july-5>
  25. Oksana Zabuzhko (Оксана Забужко). URL: <https://www.facebook.com/UkrainianWomenVeteranMovement>

References

1. Bakovetska O. (2021). *Volonterskyi rukh v Ukraini na suchasnomu etapi rozvytku* [Volunteer movement in Ukraine at the current stage of development]. *Litopys Volyni*. No 23. P. 36–41 (in Ukrainian).
2. *Volonterstvo za rik povnomasshtabnoi viiny: yak neбайдужі громадяни формували наші війни: як небайдужі громадяни формували наші війни: як захисників України* [Volunteering during a year of full-scale war: how caring citizens form a reliable rear for defenders of Ukraine]. *Tsentr demokratii ta verkhovenstva prava*. 22.02.2023. URL: <https://cedem.org.ua> (in Ukrainian).
3. Civic Association "Women's Veteran Movement". URL: <https://www.facebook.com/UkrainianWomenVeteranMovement> (in Ukrainian).
4. Hovorukha N.O. (2018). *Typy volonterskoi diialnosti*. *Types of volunteering* [Types of volunteering. Types of volunteering]. *Innovatsiina pedahohika*. Issue 8. P. 24–27 (in Ukrainian).
5. Horinov Pavlo, Drapushko Rostyslav (2022). *Volonterska diialnist v Ukraini: sotsialno-pravove doslidzhennia* [Voluntary activity in Ukraine: a socio-legal study]. Kyiv: State Institute of Family and Youth Policy. 240 p. (in Ukrainian).
6. Hrabovska I. (2017). *Hromadianske suspilstvo u svitli stanovlennia ta rozvytku volonterskoho rukhu v Ukraini* [Civil society in the light of the formation and development of the volunteer movement in Ukraine]. *Transformatsii fenomena volunteerstva v diskursyvnnykh praktykakh publichnoi sfery zhyttia / nauk*. red. T. Vlasova. Dnipro: Vyd-vo «Standart – Servis». P. 5–14 (in Ukrainian).
7. Hrabovska Iryna (2017). *Volonterskyi rukh u konteksti stanovlennia ta rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini* [The volunteer movement in the context of the formation and development of civil society in Ukraine]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Issue 20. P. 26–30 (in Ukrainian).
8. Hrabovska Iryna. (2022). *Zhinoche «oblychchia» viiny Ukrainy proty rosiiskoho ahresora* [The female "face" of Ukraine's war against the Russian aggressor]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Issue 30. 2022. P. 29–35 (in Ukrainian).
9. *Dosvid ukraintsiv, yaki dopomahaiut inshym* [Experience of Ukrainians who help others]. URL: life.pravda.com.ua (in Ukrainian).
10. *Zakon Ukrainy «Pro blahodiinytstvo ta blahodiini orhanizatsii»* [Law of Ukraine "On Charity and Charitable Organizations"]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/Z970531?an=42&ed=2013_02_03 (in Ukrainian).
11. *Zakon Ukrainy «Pro volontersku diialnist»* [Law of Ukraine "On Charity and Charitable Organizations"]. URL: <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/89904/103390/F-1409638211/UKR89904.pdf> (in Ukrainian).
12. *Istorii volonteriv* [Stories of volunteers]. URL: <https://redcross.org.ua>volunteer> (in Ukrainian).
13. Kulchytskyi Oleksandr (1995). *Osnovy filosofii i filosofskykh nauk* [Basics of philosophy and philosophical sciences]. Miunkhen-Lviv: Ukrainian Free University. 164 p. (in Ukrainian).
14. Ocheretiana Mariia (2022). «Volonterstvo – tse sposib vtrymatysia za zdorovyi hluzd». *Dosvid ukraintsiv, yaki dopomahaiut inshym* ["Volunteering is a way to hold on to common sense." Experience of Ukrainians who help others]. URL: life.pravda.com.ua (in Ukrainian).
15. Novikova V. (2020). *Mistve ta rol zhinok u volonterskomu rusi v period provedennia ATO (2014–2018)* [The place and role of women in the volunteer movement during the period of ATO (2014–2018)]. *Voienno-istorychnyi visnyk*. No 32(2). P. 38–49 (in Ukrainian).
16. Reznik Oleksandr (2023). *Zaluchenist ukraintsiv do volonterskoi diialnosti pid chas povnomasshtabnoi viiny* [Involvement of Ukrainians in volunteer activities during a full-scale war]. URL: <https://dif.org.ua/article/oleksandr-reznik-zaluchenist-ukraintsiv-do-volonterskoi-diialnosti-pid-chas-povnomasshtabnoi-viiny> 26 kvitnia 2023 (in Ukrainian).
17. Talko Tetiana (2017). *Volonterstvo yak forma blahodiinoi diialnosti neorelihiinykh orhanizatsii u m. Dnipro: sotsio-filosofskyi analiz* [Volunteering as a form of charitable activity of neo-religious organizations in the city of Dnipro: socio-philosophical analysis]. *VERSUS*. No 2(10). P. 62–67 (in Ukrainian).
18. *Transformatsii fenomena volunteerstva v diskursyvnnykh praktykakh publichnoi sfery zhyttia / nauk*. red. T. Vlasovoi [Transformations of the phenomenon of volunteering in discursive practices of the public sphere of life / ed. T. Vlasova]. Dnipro: Vyd-vo «Standart – Servis», 2017. 140 p. (in Ukrainian).
19. Tsybmal Tetiana (2022). *Shliakhetnist i viina: postavannia subiekta heroichnoi dii* [Nobility and war: the position of the subject of heroic action].

- Ukrainoznavchyi almanakh*. Issue 30. P. 136–141 (in Ukrainian).
20. Chaika I.Iu. (2017). *Volonterstvo: sutnist fenomen ta osoblyvosti yoho funktsionuvannia v suchasni Ukraini* [Volunteerism: the essence of the phenomenon and the peculiarities of its functioning in modern Ukraine] *Hrani*. VTom 20, No 7 (147). P. 72–79 (in Ukrainian).
21. *Chyselnist volonteriv v Ukraini zrosla u visim raziv: skilky yikh zaraz u reiestri* [The number of volunteers in Ukraine has increased eightfold: how many are currently in the register]. *Slovo i dilo. Analitychnyi portal*; February 20, 2023 (in Ukrainian).
22. *Shcho take volonterska diialnist yaka yii rol v zhytti suchasnoi Ukrainy?* [What is volunteering and what is its role in the life of modern Ukraine?] *Volonterstvo. Referatyvnyi ohliad (2004–2022 rr.)*. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5963> (in Ukrainian).
23. Dyana P. Mason (2020). *Volunteers and Voluntary actions. Introduction to the Nonprofit Sector*. University of Oregon. URL: <https://opentext.uoregon.edu/intrononprofit/chapter/5-volunteers-and-voluntary-action/>
24. Karolina Hird, George Barros, Grace Mappes, and Frederick W. Kagan (2022). *Russian Offensive Campaign Assessment*. *Institute for the Study of War*. №5. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-july-5>
25. Oksana Zabuzhko. URL: <https://www.facebook.com/UkrainianWomenVeteranMovement> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.7>
УДК 101.316.2:355.01

Тетяна ЦИМБАЛ

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти,
Криворізький національний університет

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8077-3238>
E-mail: ttsymbal07@gmail.com

МАТЕРИНСТВО І ВІЙНА: ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ВИКЛИКИ ТА ЕТИЧНІ КОЛІЗІЇ

Анотація. У статті представлено результати дослідження проблеми виконання материнських обов'язків під час війни. Увага акцентується на різних ролях, які виконують мами під час війни, на можливих відповідях материнства на виклики війни. Підкреслюється, що війна є точкою зламу для соціуму і для кожної родини, випробуванням моральності і шляхетності духу людини. Справедлива оборонна війна розглядається як етичний та екзистенційний виклик, що надає трагічну можливість виявлення моральних якостей, приводить до піднесення духу в умовах, коли агресор намагається брутально зруйнувати їх.

Зазначається, що гендерні проблеми в умовах воєнних дій розглядалися у феміністичному дискурсі, починаючи з середини ХХ ст. Традиційно увага дослідників зосереджувалась на таких жіночих ролях, як анти мілітаристки, жінки-жертви, жінки волонтерки, жінки-військові. Підкреслюється, що жінка може виконувати під час війни кілька ролей, змінюючи своє ставлення до подій, ступінь активності, пріоритетність ролей. Рольова ж багатоваріантність матерів залишалася на околиці гуманітарного дискурсу. У статті наголошується, що мами виконують в умовах війни різні ролі, залежно від віку дітей, території проживання, ставлення до військової служби дорослої дитини тощо. Жінка-мати іманентно бере на себе відповідальність і тягар жертвовності, ступінь якого має конкретно-історичний характер і значно посилюється в умовах військових дій. Рольові варіанти матерів розглядаються не як детерміновані, а телеологічні, як такі, що залежать від системи етичних якостей жінки. Окреслені ролі мами, що служать у війську, мами-волонтерки, мами-рятівниці маленьких дітей. Однак найбільша увага приділяється мамам воїнів. Аналізується історична традиція можливостей використання впливу мам на мобілізацію, на організацію допомоги армії, на підтримку духу військових.

Стверджується, що, не дивлячись на дев'ятирічний досвід російсько-української війни і позитивні приклади сучасних українських матерів воїнів, жертвовність та висока моральність ніколи не буде масовою, але свідомих мам може стати більше, а ставлення до воїнів та їхніх родин – більш шанобливим. Наголошується, що материнська відповідальність є гідною відповіддю на екзистенційні виклики та етичні колізії, породжені війною, тому важливими є подальші дослідження окреслених проблем у полідисциплінарному науковому дискурсі.

Ключові слова: відповідальне материнство, мама воїна, справедлива війна, антимілітаризм, етика піклування.

Tetiana TSYMBAL

PhD hab. (Philosophy), Professor
Professor of Department of Vocational and Socio-Humanitarian Education
Kryvyi Rih National University

MOTHERHOOD AND WAR: EXISTENTIAL CHALLENGES AND ETHICAL CONFLICTS

Abstract. *The article presents the results of a study of the problem of fulfilling maternal responsibilities during war. The attention is focused on the different roles that mothers play during the war, on possible responses of motherhood to the challenges of war. It is emphasized that war is a breaking point for society and for each family, a test of morality and nobility of the human spirit. A just defensive war is viewed as an ethical and existential challenge that provides a tragic opportunity to reveal moral qualities, leading to the rise of the spirit, in conditions when the aggressor is trying to brutally destroy them.*

It is noted that gender issues in wartime were considered in feminist discourse since the mid-twentieth century. Traditionally, researchers have focused on such women's roles as anti-militarists, women victims, women volunteers, and women soldiers. It is emphasized that a woman can play several roles during war, changing her attitude to events, the degree of activity, and the priority of roles. The role multiplicity of mothers remained on the outskirts of humanitarian discourse. The article emphasizes that mothers perform different roles in wartime, depending on the age of their children, the territory of residence, the attitude to the military service of an adult child, etc. A woman mother immanently assumes responsibility and the burden of sacrifice, the degree of which has a specific historical character and is significantly increased in the conditions of hostilities. The role variants of mothers are considered not as deterministic, but as teleological, as those that depend on the system of ethical qualities of a woman. The roles of a mother who serves in the army, a volunteer mother, and a mother who saves young children are given as examples. However, the greatest attention is paid to the mothers of soldiers. The author analyzes the historical tradition of the possibilities of using the influence of mothers on mobilization, on organizing assistance to the army, and on supporting the spirit of the military.

It is argued that, despite the nine-year experience of the Russian-Ukrainian war and positive examples of modern Ukrainian mothers of soldiers, sacrifice and high morality will never be widespread, but there may be more conscious mothers, and the attitude towards soldiers and their families may become more respectful. It is emphasized that maternal responsibility is a worthy response to the existential challenges and ethical conflicts caused by war, so further research on these issues in the multidisciplinary humanitarian discourse is important.

Keywords: *responsible motherhood, a warrior's mother, just war, anti-militarism, ethics of care.*

Серед проблем, які сьогодні, під час триваючої повномасштабної агресії росії проти України, потребують першочергового дослідження, необхідно виділити ті, що стосуються гендерних ролей, феміністичних аспектів антимілітаристського дискурсу, а також проблему материнства і війни у всьому різноманітті її варіантів, адже вона все ще залишається на околиці наукових пошуків. Традиційно впродовж усієї історії людства війна сприймалась як суто чоловіча справа, тому дослідники зосереджувалися переважно на насильницьких діях проти жінок, розглядаючи останніх як пасивних жертв, а не активних учасниць противу, тим самим маргіналізуючи їх [7].

Виходячи з цього, метою даної статті обрано дослідження екзистенційних та етичних вимірів проблеми материнства під час війни, ролей матерів залежно від віку дітей та відношення до військової служби, факторів, які впливають на стратегії поведінки матері під час війни в умовах обмежених можливостей вибору. Акцентування уваги на тому, як перетинаються жіночі долі і війна, на ролі жінок загалом і ролі жінки-матері, зокрема, допомагає

усвідомити, що війни впливають не тільки на країни, на політику, а й на суспільство в цілому, на родину як основу соціуму, на кожну людину.

Відправною точкою дослідження став аналіз характеру феміністичного дискурсу середини ХХ – початку ХХІ ст., який відображає загальні гуманістичні тенденції та окреслює роль жінки в сучасних військових конфліктах [2].

Осягнення сутності та гендерних аспектів проблеми війни привертало увагу інтелектуалок минулого століття – С. Вейль, С. де Бовуар, Х. Арендт, які були свідками і, по суті, жертвами Другої світової війни. Так С. Вейль характеризує війну як першу і найстрашнішу форму знекорінення людини, адже «завоювання майже завжди – зло. ...Тоді позбавлення коріння стає смертельною хворобою для поневолених народів» [1, с. 36]. Аморальний характер війни, нищість тих, хто наживається на ній, а потім прикидається жертвою, підкреслює і С. де Бовуар. Особливо болісним, на її думку, є усвідомлення того, що жертви війни можуть бути марними [4, с. 8]. У свою чергу Х. Арендт намагається показати, як через розуміння насилля

можна прийти до нового трактування війни: «Технічне вдосконалення засобів насильства досягло тієї точки, коли вже жодна політична ціль не може ...співвідноситися з їхнім руйнівним потенціалом або виправдовувати реальне використання цих засобів у збройному конфлікті» [3, с. 3]. Мислителька висловлює сподівання, що старі переконання про війну як прискорювач розвитку економіки, про зброю як запоруку отримання влади, будуть відкинуті, і людство заперечить саму можливість війни, спрямовуючи погляди до високих гуманістичних цінностей.

Подібні антимілітаристські думки висловлюють і феміністки кінця ХХ - початку ХХІ ст., підкреслюючи маскулінний характер війни і певним чином міфологізуючи жіночу лояльність [5; 6; 8-10]. У той же час вони намагаються окреслити підходи до розуміння справедливої війни як відповіді на агресію іншої держави, як часу, коли прорізається «дух трагедії», коли кожен має обирати свою позицію. Справедливість захисту Батьківщини від зовнішнього агресора не викликає сумнівів. У даному випадку воїни стають рятівниками співвітчизників, своєї Батьківщини, втілюючи гуманістичні цінності порятунку та захисту [6]. Натомість антимілітаризм в умовах справедливої війни, на нашу думку, перетворюється на псевдопацифізм. Тож «ми маємо завжди обирати певну сторону. Нейтральність допомагає людогубу, але ніколи не жертві» (Е. Візель). В умовах сучасної війни в Україні нейтральність неприпустима, вона по суті стає зрадою загиблих, втечею у небуття.

Окрім антимілітаристки – жінки, що різко виступає проти будь-яких військових дій і мілітаризації суспільства, одного із найпоширеніших жіночих образів, народжених у феміністичному дискурсі війни, останній представляє ще низку ролей.

Так жінка-воїн бере безпосередню участь у військових діях, заперечує гендерні відмінності під час служби. Сьогодні у багатьох країнах світу (у тому числі й в Україні) активно стверджується право жінок на участь у бойових діях. Дедалі більше феміністок схильються до виправдання і навіть схвалення війн оборонних, справедливих, а тому все більше жінок йдуть служити у військо. Виконуючи ті ж функції, що і чоловіки, жінки-воїни все ж намагаються створювати сприятливий психологічний та моральний клімат, мінімізуючи ризики та нівелюючи непривабливі риси «маскулінності» війни.

Інша роль – жінка-жертва як символ страждань та болі, які приносить війна. Адже «до війни та після війни жінки «обслуговують» окупаційні армії своєю працею та тілом і дедалі більше переважають у численних таборах біженців, де намагаються зберегти іншим життя. Усю «жіночу працю» – материнську турботу, годування, захист, догляд за хворими та літніми, підтримку сімейних зв'язків – наражає на небезпеку війна; тому крізь очі й життя кожної жінки можна побачити результати деконструктивістських дій війни на стосунках і на

тілах обох статей різного віку» [10, с. 57]. Саме роль жінки-жертви є найбільш традиційною у феміністичному дискурсі.

Оптимістичний образ під час війни представляють так звані жінки миру. Як вважають західні дослідниці, «фемінну миролюбність виражено у стилі міркувань, що виявляють увагу до реальних, а не гіпотетичних відносин, до почуття довіри як джерела й перевірки розуміння, що більше зацікавлене в ефективному діалозі, ніж у доказах» [9, с. 67]. Це жінки, які прагнуть переговорів, порозуміння, досягнення миру. Однак «не можна вести переговори з тим, хто хоче напасти на вас на вулиці, забрати ваше життя разом із вашим гаманцем» (Б. Джонсон).

Крім того, війна породжує ще кілька типів жіночих ролей, а саме: жінки-волонтери, жінки-медики, жінки-колаборантки тощо, і, нарешті, – жінка-мати як втілення сили духу і жертвовності. Фокусування на ролі матерів під час війни дозволяє переключити увагу з безпосередніх військових дій, з політичних лідерів на виявлення впливу війни на сім'ю. Саме дослідження досвіду сімей дозволяють проаналізувати наслідки насильства на найбільш особистісному рівні, до якого і залучені матері та діти.

Звичайно, будь-яка жінка під час війни може виконувати кілька ролей, змінювати своє ставлення до подій, ступінь активності тощо. Так само і мама може виконувати різні ролі, залежно від віку дітей, місця проживання, ставлення дорослої дитини до військової служби. Жінка-мати іманентно бере на себе тягар жертвовності, ступінь якого має конкретно-історичний характер і посилюється в умовах військових дій. У той же час, межа між бажанням захистити своїх дітей та аморальним відстороненням дорослих дітей від обов'язку захисту Вітчизни дуже чітка, але ігнорується деякими жінками. Переважно жінки-матері воїнів акцентують увагу не на власній жертвовності, а на піклуванні про всіх солдат, які є рятівниками рідної країни. Тим самим жінки втілюють гуманістичні ідеали патріотизму, захисту та порятунку, сприяючи осмисленню байдужості як аналога дискримінації та насильства.

Роль матерів у різних війнах, в різні історичні періоди змінювалась, але є спільна мета усіх матерів – запобігання розповсюдженню насильства, особливо по відношенню до дітей. Це той феномен, який отримав назву «відповідальне материнство» [7, с. 124]. Значення цього поняття надто суперечливе і залежить від того, як мами бачать свою відповідальність під час війни, як змінюють ролі: від жертви і споглядачки, до людини, що має активну громадянську позицію, бере участь в акціях спротиву.

Розглянемо ролі матерів залежно від роду її занять, віку дитини та функцій, які бере на себе доросла дитина.

По-перше, мама-воїн – роль, яку виконували українки ще в часи Першої світової війни (причому перша жінка-офіцер у світі – Олена Степанів – була саме україночкою). Кількість жінок-воїнів у Другій

світовій війні значно зросла, адже більшовики наголошували на рівноправності жінок та чоловіків у всіх сферах діяльності. Образ жінки-воїна традиційно широко використовується в агітаційних матеріалах, демонструючи уявлення нації про захист своєї свободи і незалежності від агресора. Сьогодні українські жінки-воїни повторюють подвиг своїх бабусь і прабабусь, служать у піхоті і в артилерії, в медичних частинах і в розвідувальних підрозділах тощо. Однак, чим керуються мами, коли залишають своїх маленьких дітей на інших членів родини і йдуть воювати? Як правило, жінка залишає своїх дітей, щоб самій захистити їх, підкорюючись природному інстинкту матері, і реалізуючи принцип рівноправності з чоловіками.

Дійсно, жінки повинні мати рівні права з чоловіками, у тому числі і щодо служби в армії. Та, якщо жінка зробила вибір стати мамою, вона повинна виховати і виростити дитину, а потім вже робити інші вибори. На нашу думку, матері не мають права кидати своїх дітей, навіть через високу мету – захист Батьківщини. Захищати дитину потрібно не тільки від фізичної, а й від психічної, від емоційної небезпеки. Ті травми, які отримує дитина, коли розлучена з мамою, коли постійно переживає за її життя, не підлягають повному загоєнню, повній реабілітації. Усвідомлюючи це, наприклад, в Ізраїлі призивають жінок на службу в армію, однак після їхнього одруження, народження дітей, звільняють їх. Навіть якщо жінка-мати залишається в армії не на бойовій посаді, то після початку бойових дій її евакуюють у безпечне місце. У ситуації, коли мама служить у війську і йде на війну, у дитини відбирають право вибору. Для маленької дитини перебування матері на фронті еквівалентне смерті матері. Дитина стає сиротою (принаймні на певний час) і платить надвисоку ціну за вибір матері.

З 2014 р. багатьом українським жінкам відмовили у зарахуванні до війська, до терто-ріальної оборони, тому вони стали волонтерками: виготовляють коктейлі Молотова, плетуть маскувальні сітки тощо. Жінка-мати звикла захищати, і тому волонтерство для неї – звична справа. Ще одна роль матері – збір коштів для військових. Цю місію виконували мами і під час Першої світової війни, а під час Другої переважно збирали необхідні для солдат речі та їжу. Українські мами так само збирають продукти для військових, кошти для придбання необхідного обладнання. Вони віддають свої заощадження, розміщують інформацію про потреби військових у соцмережах, звертаються до підприємців.

Ще одна роль жінок – мами маленьких дітей, які змушені вирішувати дилему: чи залишити малюків поруч із війною, з ризиками для життя, чи вивезти їх у безпечне місце. І це не вибір між «відповідальним» та «безвідповідальним» материнством, а материнський біль. Однак навіть у цьому випадку вибір матері іноді обумовлений політичними переконаннями та приглушеним голосом совісті,

адже іноді псевдо біженцями стають мами з дітьми із безпечних регіонів України, використовуючи трагізм війни і допомогу європейських країн у корисливих цілях.

І остання, найбільш важка роль жінки-матері під час війни – мама воїна. Ця роль має давню історію. Найближчим яскравим історичним прикладом ролі матерів під час війни є досвід Першої світової, яка розпочиналась без мобілізації, на добровільних началах (тільки 5 % війська складала професійні військові). Так і в 2014 р. в Україні відсіч російським загарбникам дали переважно добровольці. Тоді, у 1914 р., ситуація порушила питання, якими є чоловіки, що добровільно йдуть на війну, і питання про роль матерів у відправленні синів на війну. Останні стали центром уваги як прихильників, так і противників мобілізації. Матері дорослих синів з обох боків дебатів вважали, що виступають проти насильства, наполягали на тому, що запобігають подальшим вбивствам, смертям, різанині. Ті жінки, які виступали проти призову, аргументували свою позицію міркуваннями про те, що материнські якості несумісні з кровопролиттям, тому жінки-матері повинні мобілізувати зусилля проти масового знищення людей, адже «жінки – охоронці життя нації і повинні прагнути миру, а не війни». Антивоєнна пропаганда стверджувала, що «матері, як творці життя, не мають права ні закликати власних синів, ні примушувати синів інших матерів йти воювати і вбивати» [7, с. 128].

З іншого боку, ті, хто підтримували обов'язкову мобілізацію, мали свої вагомі аргументи: призов зменшить кількість жертв, надаючи допомогу тим, хто вже на фронті, а значить прискорить завершення війни. Вони також вважали, що своїми діями запобігають насиллю. Саме цю лінію активно підтримували військові лікарі, які звертались до матерів із закликом виконати свій обов'язок, не перешкоджати синам йти на фронт і тим самим запобігти подальшим смертям. Мобілізація повинна була врятувати поранених та поновити армію, адже ніщо так не впливає на зменшення втрат, як достатня кількість солдат.

Саме таку ситуацію ми спостерігаємо сьогодні в Україні: вояки, що захищають Батьківщину з 2014 р., не мають можливості відновитися, відпочити як слід, тому що тисячі чоловіків вальяжно гуляють вулицями українських міст, у незаконний спосіб ухилившись від виконання військового обов'язку, а то й втекли за кордон «під захистом» своїх мам і дружин.

На початку ХХ ст. мам закликали бути відповідальними і все ж вирішити цю дилему: якщо ти за призов, твій син також може загинути, але якщо ти проти і кажеш, що не виховувала сина солдатом, то виникає етично неповноцінна ситуація, коли ти погоджуєшся, щоб тебе захищали чужі сини. Моральна дилема завжди посилюється пропагандою з обох боків, яка під час двох світових війн набувала широкого розповсюдження та великої сили. Під час

Першої світової війни протистояння груп матерів щодо проблеми «відповідального материнства» породило насильство між самими матерями. Запеклі суперечки виникали між матерями, які втратили синів, або сини повернулись скаліченими, і тими, хто переховував синів від війни [7].

Керівництво країн-учасниць Першої світової війни навіть намагалось створити образ патріотичної матері солдата як Спартанської матері, архетип якої відповідав образу матері воєнного часу і протиставлявся іншому образу, іншому архетипу воєнного часу – Фетіді, матері Ахілла, яка виступала проти участі свого сина у Троянській війні. Переважно матері в той час були соціально і політично налаштовані взяти на себе роль Спартанської матері, що підтримувалась і засобами масової інформації. Для заохочення чоловіків йти до війська використовували образ матері для того, щоб нагадати солдатам їхній обов'язок перед батьківщиною та родиною, переконати їх, що такий вчинок – стати на захист Вітчизни – буде приводом для того, щоби родина пишалася ними. Художники-пропагандисти часів Першої світової прекрасно усвідомлювали роль матері, силу материнського переконання у вербуванні солдат, тому на плакатах зображували солдат, яких із посмішками проводжали на війну мами і дружини [7, с. 127].

Сьогодні образ матері не експлуатується таким чином. Більше звертаються до свідомості самих потенційних воїнів, апелюючи до гідності чоловіків та їхнього обов'язку захистити Україну та власні сім'ї.

Наші воїни беруть участь у справедливій оборонній війні заради любові до Батьківщини, заради своїх сімей, заради матерів. Відправка чоловіків на захисну війну в усі часи розглядалась не як акт насильства, а як героїзм найвищого гатунку, а матері воїнів, які не заважають їм йти на війну, стали прикладом підвищеної громадянської відповідальності, патріотизму та невимовної жертвності.

З іншого боку, важливо наголосити, що матері солдат країн учасниць війни поділяються на дві протилежні групи: матері воїнів, що захищають свою країну від агресора, і матері солдат-загарбників, що хочуть підтримують своїх синів-окупантів або проявляють нищу байдужість до їхніх діянь. Зауважимо, що не дивлячись на страшні злочини, що чинили і продовжують здійснювати російські загарбники в нашій країні, Україна, дотримуючись міжнародних конвенцій, створила гарячу лінію для російських матерів солдатів, щоб допомогти їм дізнатися, чи є їхні сини серед полонених або загиблих.

Ще одна роль мам під час війни – помічниця в госпіталах. Знову ж таки з часів Першої світової війни мами ставали помічницями у госпіталах, адже професійно важливі якості медичних сестер дуже нагадують материнські: терпіння, доброта серця та характеру, здатність до постійної уваги, тактовність. І

пов'язана з цією роллю – роль мами-доглядальниці за скаліченим солдатом. Ця роль стає для жінки, дитина якої постраждала під час воєнних дій, перманентною, вимагає багато фізичних і моральних сил, адже піклуватися про фізично скалічену або контужену дитину, з психологічними та психічними проблемами, дуже важко.

Але ще трагічніша роль мами – хранителька пам'яті. Історія зберегла свідчення про жахливі втрати людей під час двох світових війн, коли сотні тисяч матерів оплакували своїх загиблих синів і доньок, вшановували їхню пам'ять. Тоді одним із способів збереження пам'яті була золота зірка, яку замість блакитної на прапорі військовослужбовців вивішували у своєму вікні. Матері, які втратили синів на війні, носили чорні пов'язки із золотою зіркою. Пізніше, у 1928 р., була заснована організація American Gold Star Mothers. Традиція зберіглася і сьогодні в американській культурі: матері, які втратили дітей на війні носять брошки із золотою зіркою по центру або золоту шпильку із лавровими вінками і зіркою посередині [7, с. 131]. Наголосимо, що материнство, материнське горе має як приватний, особистий, так і громадський вимір. Саме тому, визнаючи важливу роль матері у військових діях, після закінчення Першої світової війни, Британія визнала виборче право жінок саме як материнське право.

Підсумовуючи, підкреслимо, що спроба осмислення проблем, пов'язаних із насильством у ХХ-XXI ст., ставить питання про чільне місце матерів у наративі війни. Образ матері під час війни є більш багатограним, ніж виключно мати-патріотка. Мама змінюють своє ставлення до війни: від заперечення, антагонізму щодо війни до підтримки солдат і бажання перемоги у справедливій війні, тим самим демонструючи індивідуальну і колективну активність. Відповідно змінюються й уявлення українських жінок-матерів про власну роль у триваючій війні, відходячи від суто гендерних ідентичностей і зосереджуючись на осмисленні необхідності посиленої участі у військових діях. Звісно, не дивлячись на дев'ятирічний досвід російсько-української війни і позитивні приклади сучасних українських матерів воїнів, жертвності та висока моральність ніколи не буде масовою, але свідомих мам може стати більше, а ставлення до воїнів та їхніх родин – більш шанобливим. У свою чергу дослідники не повинні ігнорувати ці зміни, адже це може призвести до маргіналізації образу матері в соціально-філософському дискурсі, до втрати можливості осмислити ролі й проблеми матерів під час війни, до звуження фокусу дослідження, недооцінку суб'єктності в обговоренні сутності та наслідків військових дій.

1. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. Київ: Дух і літера, 1998. 298 с.
2. Цимбал Т. Еволюція феміністичного дискурсу війни: від антимілітаризму до етики піклування.

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». Острог: Вид-во НУ «ОА», 2015. Вип 1. С. 187–193.

3. Arendt H. *On Violence*. New York: A Harvest / HBJ Book, 1970. 108 p.
  4. Beauvoir S. *La force des choses*. Paris: Gallimard, 1972. 507 p.
  5. Bell V. *Interrogating Incest: Feminism, Foucault, and the Law*. New York: Routledge, 1993. 143 p.
  6. Cocks J. *Colonels and Cadres: War and Gender in South Africa*. Cape Town: Oxford University Press, 1991. 204 p.
  7. Damousi J. *Mothers in war: «responsible mothering», children and the prevention of violence in twentieth-century war*. *Wiley for Wesleyan University. History and Theory*, Vol. 56, No. 4, Theme Issue 55: *Theorizing Histories of Violence* (December, 2017), pp. 119–134.
  8. Elshatain J. *Women and War*. New York: Basic Books, 1997. 187 p.
  9. Held V. *Feminist Morality*. Chicago: University of Chicago Press, 1993. 98 p.
  10. Ruddick S. *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. New York: Basic Books, 1999. 214 p.
- References:**
1. Veil S. (1998). *Ukorinennia. Lyst do klyryka*. [Rooting. A letter to a cleric]. Kyiv: Dukh i litera. 298 p. (in Ukrainian).
  2. Tsybmal T. (2015). *Evolutsiia feministychnoho dyskursu viiny: vid antimilitaryzmu do etyky pikluvannia* [The Evolution of Feminist War Discourse: From Antimilitarism to an Ethics of Care]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Henderni doslidzhennia»*. Ostroh: Vyd-vo NU «OA», 2015. Vyp 1. P. 187–193. (in Ukrainian).
  3. Arendt H. (1970). *On Violence*. New York: A Harvest / HBJ Book. 108 p.
  4. Beauvoir S. (1972). *La force des choses*. [The power of things]. Paris: Gallimard, 507 p. (in French).
  5. Bell V. (1993). *Interrogating Incest: Feminism, Foucault and the Law*. New York: Routledge. 143 p.
  6. Cocks J. (1991). *Colonels and Cadres: War and Gender in South Africa*. Cape Town: Oxford University Press. 204 p.
  7. Damousi J. (2017). *Mothers in war: «responsible mothering», children and the prevention of violence in twentieth-century war*. *Wiley for Wesleyan University. History and Theory*. Vol. 56, No. 4, Theme Issue 55: *Theorizing Histories of Violence* (December). P. 119–134.
  8. Elshatain J. (1997). *Women and War*. New York: Basic Books. 187 p.
  9. Held V. (1993). *Feminist Morality*. Chicago: University of Chicago Press. 98 p.
  10. Ruddick S. (1999). *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. New York: Basic Books. 214 p.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.8>

УДК 3.21(477)

Tetiana VLASOVA

Doctor of Philosphic Sciences,
Head of the Department of Philology and Translation
Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro

ORCID: 0000-0001-5040-5733

Email: vasovat@gmail.com

AMERICAN SERVICEWOMEN IN THE TWENTIETH CENTURY

[REVIEW OF THE MONOGRAPH BY E. ARCHER "WOMEN, WARFARE AND REPRESENTATION. AMERICAN SERVICEWOMEN IN THE TWENTIETH CENTURY"
(BLOOMSBURY ACADEMIC, 2017. 256 p.)]

Abstract. *The book considers the various ways the American servicewoman has been represented throughout the 20th century, and how those representations impact the roles she is permitted to inhabit. With the primary focus on the American case Emerald Archer also introduced a comparative element showing integration of women into the military in other countries including Great Britain, Canada and Israel.*

Key words: *comparative history, stereotype, interview analysis, integration, gender perspectives.*

Тетяна ВЛАСОВА

доктор філософських наук,
завідувачка кафедри філології та перекладу,
Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро

АМЕРИКАНСЬКІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВИЦІ У ХХ СТОЛІТТІ [РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Е. АРЧЕР «ЖІНКИ, ВІЙНА ТА ПРЕДСТАВНИЦТВО. АМЕРИКАНСЬКІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВИЦІ У ХХ СТОЛІТТІ».

(BLOOMSBURY ACADEMIC, 2017. 256 с.)]

Анотація. *У книзі розглядалися різні способи репрезентації американських військовослужбовиць протягом 20-го століття та те, як ці уявлення впливали на соціальні ролі, які їм дозволено було виконувати. Звернувши головну увагу на американський досвід, Емералд Арчер також представила порівняльний аналіз, який показує інтеграцію жінок в армію в інших країнах, включаючи Великобританію, Канаду та Ізраїль.*

Ключові слова: *порівняльна історія, стереотип, аналіз інтерв'ю, інтеграція, гендерні перспективи.*

E. Archer's study is neither a defame nor yet another retrospective view of the cultural shifts of the second part of the twentieth century. Postmodern feminist theorists have done a lot of scientific and empiric work into trying to combat traditional gender ideologies and to overcome naturalising claims of the "public-private" dichotomy.

The traditional view that women's place is in the home is based on the thesis that nature dictates that women's identity should be confined to motherhood, – that is "Anatomy is Destiny", – and the boundary between the private and the public was a dominant theme for mainstream feminism up to the 80's of the last century. Race, class, sexuality, gender, characteristic of the new millennium, tried to correct the simplified feminist construction (T. Chanter, L. Nicholson, A.

Yeatman, T. Laqner, G. Flax et al). Still the ancient question of what it is fundamental or distinctive to be a "woman" not only remained under analysis but has become a crucial one. Making the significant departure from Lacanian theory and ideas of universal patriarchy, L. Irigaray, J. Kristeva, M. Wittig and J. Butler put "woman" into the psychoanalytic frame. Still postmodern feminists might feel that they should raise the question of women's identification to a further limit.

When Butler made a crucial supposition that the lines that establish coherence between sex, gender and desire had reinforced the conceptualization and constituted its contemporary legacy ("Gender Trouble"), many scientists shared her point of view that a "true gender" was a fantasy inscribed on the surface of bodies, with the effect that genders can be neither true

nor false but are only produced as truth effects of the discourse of primary and stable identity [1, p. 337].

Generally speaking feminist scientists have presented postmodernism as a set of perspectives that go beyond that what traditionally was understood as "political" (A. Yeatman, J. Butler, T. Chanter et al).

This short introduction into the "essence" of the book "Women, Warfare and Representation" cannot avoid the problematization of history by postmodernists and the conventions of discourse. By no means the book by E. Archer is specifically focused on the historiographic metafiction. The guiding concern of the entire book can be depicted as responds to the questions posed upon the "situation of warfare" in relation to the representation: strictly speaking, in what way, in what contexts, under what kind of ethnic and class conditions gender is used as a sort of signifier to cover over the presented problems. What the author is talking about is obviously the problem of cultural representation. And here one more question arises: does the author want to identify hard reality with the production of meanings within manifold cultural cross-fields?

In brief, "Women, Warfare and Representation" considers the various ways the American servicewoman has been represented throughout the 20th century, and how those representations impact the roles she is permitted to play.

The author shows that while women have a relatively short history in the American Military, the last century presents an evolution of women's direct participation in wars despite their patriarchal roles of societal and sexual character. The main focus is on the American context, but E. Archer also introduces a comparative element showing how women's integration into the military structures differs in other countries including Great Britain, Canada and Israel. Adopting an interdisciplinary approach, the author draws on military history, theory and psychology to offer a more complete and integrated history of women in the army and their representation in society. Using an interdisciplinary approach the author uses a wide array of sources, methods and theories to explain the progress that servicewomen have made in gaining inclusion, the obstacles they have faced, and current day challenges, such as expanding rights for LGBT communities. However, we should mention that the attitude to the interdisciplinary methodology is rather complicated nowadays. "There is no such thing as interdisciplinary relations", – assert some outstanding postmodernists in their critique of this method. [2, p. 53-74]

Obviously, this problem is a cross-disciplinary one with criticism favouring the application of "external" disciplines such as theory of psychoanalysis, cultural studies, etc. The primary allusion is here to Lacan's axiom, indicating the impossibility of two subject positions, or disciplines to reach a perfect union between each other. On the other hand, it should be accentuated that today postmodern scientists work in the interdisciplinary theoretical field ("by the definition"),

which includes psychoanalysis, theology, history, political theory, gender studies, etc.

Taking into consideration all mentioned above it is still necessary to stress the importance of the historical-comparative method, which is by all means used by the author. No doubt, as the basis of the social research some informative documents of economic and statistic materials should be used in such historical research, and here the validity of the biographical method is indisputable. Dialectics makes a scientist point out definite positive and negative features in the historical personalities, their inner development and external circumstances of their lives. History and literature both provide significant material for understanding radical changes in the social and cultural development of the country and people who live there.

With their focus on the complexity of the postmodern research theorists accentuate the political consequences of the work of art (or science) on the level of the "political unconsciousness" (M. Foucault, R. Barthes, F. Jameson and others).

The book proposes an argument that the combined result of these representations and narratives is that servicewomen are symbolically misrepresented in ways that alter the narratives of their actual roles. The books also produces an assertion that interdisciplinary research is indispensable to approaching questions that lie at the intersection of gender and conflict. Through the use of different methodologies each chapter aims to show a different layer of representation. Although this monograph is focused on women's recent experience in the American Armed Forces, it incorporates a historical and cross-national dimensions. The discussions of women's past and present military service naturally lead to the consideration of future. The book concludes with an argument that militaries, which adopt gender initiatives will become more competent forces in the twenty-first century.

To illustrate the contents of the book it is worth enumerating the chapters of the monograph (certainly, in a brief way): history of women's participation in the armed Forces; comparative histories of women's participation in the British, Canadian and Israeli Armed Forces; stereotype threat theory; in-depth interviews and revealing patterns of sex-role stereotyping in the US Marine Corps and US Air Force; women's representation in war photography, etc.

Grand narratives and gender perspectives are also paid much attention alongside with women's integration in the military innovations. The author provides lists of figures, different tables, lists of graphs, which by all means help to comprehend the material. E. Archer not only responds to the questions posed by the contemporary global situation, at the same time she attempts to make visible the historical and institutional structures of the representative space from which she is called to speak: be it as a spokeswoman for the deconstruction of the stereotype of men as "warriors" and women as "passive participants" in the war actions. By using different methods – the interview questions included – the author accentuates the problem of

representation and constitution of the problem “women and warfare”, moreover E. Archer turns her responses to the problems, stated above, into lessons in critical reading. The main issue, in our opinion, is obviously the problem of cultural representation, and whatever it is in the culture that constitutes the hidden agenda of the suppression of the ideological production. The author shows with the help of the scientific analysis of the array of the data that “man” disguises itself under an unproblematic cover of “Human”, and in this concept of man wars are not “human stories”, the “war” has the textuality or narrativity of the “gender sign”.

The particular concepts of martial femininity and the hegemonic warrior model are considered with regard to the military context with the accent on the idea that martial femininity is a type of femininity that is viewed as compatible within the military but never transgresses gender lines. This must be best modelled with the example of the military nurses which was established as the proper feminine role at the beginning of the twentieth century. By all means this did not require the revolution of the fundamental beliefs on the part of men.

Gender mainstreaming of the last decades of the twentieth century is known to reinforce the notion that gender is about men and women. Still NATO engagements in Bosnia (1995) led to the realization that conflict is experienced differently by men and women. Thus gender perspectives require both men and women to expand the analysis of what is traditionally considered important. Social, cultural, religious and economic practices emerge as issues to explore regarding the distribution of resources and power across groups. The analysis of the situation from these multiple points can change the way military units address the problems. For example, when the notion of violence is expanded beyond traditional understandings to include sexual violence targeted at the civilians, a gender perspective could shape the tactics employed by militaries. Behavioural changes of servicemen and women along

patrol routes, and consultations, with local community members may stabilize an operational area more than traditional methods could. E. Archer claims that merging gender and security in this way is transformative for militaries around the world. When combined with histories and cultural analysis, which include in-depth interviews and field experiments, one can begin to understand how representations of servicewomen have evolved over time, and how gender representations in particular have impacted the daily experience of women in the armed forces. Ultimately, the concepts of representation and narrative unite the chapters of this monograph, which have different actors and participants.

With this understanding of representation this monograph can be considered comprehensible and bright interdisciplinary history of women’s representation in the American, Canadian and Israeli armed forces.

1. J. Butler, J. Gender Trouble, Feminist Theory and Psychoanalytical Discourse. *Feminism/Postfeminism*. Ed. L. J. Nicholson. New York and London: Routledge, 1990. P. 324–340.
2. Day R., Halloway R. “There is No Such Thing as an Interdisciplinary Relationship”: a Zizekian Critique of Postmodern Music Analysis. *International Journal of Zizek Studies*. University of London. 2017. №3. P. 53–74.

References

1. J. Butler, J. (1990). Gender Trouble, Feminist Theory and Psychoanalytical Discourse. *Feminism/Postfeminism*. Ed. L. J. Nicholson. New York and London: Routledge. P. 324–340.
2. Day R., Halloway R. (2017). “There is No Such Thing as an Interdisciplinary Relationship”: a Zizekian Critique of Postmodern Music Analysis. *International Journal of Zizek Studies*. University of London. №3. P. 53–74.

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3041-8945

Email: hrabovskyS@gmail.com

РОСІЙСЬКА МАТРИЦЯ Й АЛГОРИТМИ ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ

(Рецензія на книгу: Агеєва Віра. *За лаштунками імперії*.)

Есеї про українсько-російські культурні відносини:

2-е видання, випр. Київ: Віхола, 2023. 360 с.)

Анотація. Рецензія присвячена новій книзі професорки Віри Агеєвої, в якій вона досліджує українсько-російські взаємини переважно двох минулих століть під антиколоніальним оглядом. Справа в тому, що у світові славістиці про ці взаємини дуже багато написано в контексті відверто чи приховано артикульованих російських інтересів і пріоритетів. Російська імперія, як звалася від народження ця держава, постійно облагороджувала свою історію чужими звитягами та здобутками, натомість позбавляючи українців здійсненого ними. Віра Агеєва через призму культурного процесу описує та досліджує український спротив Російській імперії та боротьбу за збереження колективної пам'яті. У зазначені століття головною речницею антиколоніального дискурсу була українська література. Авторка книги простежує динаміку цього дискурсу, який вона веде від Котляревського, Квітки-Основ'яненка, харківських романтиків до епохи модернізму, а далі – кількох спроб постання держави. Українська культура і зокрема література у ці періоди пропонувала різні моделі ідентичності, так чи інакше, більш чи менш успішно підважуючи російську імперську матрицю й утверджуючи власну культурну самодостатність. Разом із тим, як переконливо довела Віра Агеєва, гуманізм російської літератури, про який стільки говорять на кафедрах славістики західних університетів, за рідкісними винятками вичерпувався (і вичерпується нині) на українському питанні.

Ключові слова: Україна, Росія, культурні відносини, подвійна лояльність, національна тожсамість, українофобія, російський шовінізм

Serhiy HRABOVSKY

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine

RUSSIAN MATRIX AND ALGORITHMS OF DECOLONIZATION

(A review of the book: Ageyeva Vira *Behind the scenes of the empire*.)

Essays on Ukrainian-Russian cultural relations: 2nd edition, reprinted.

Kyiv: Vikhola, 2023. 360 p.)

Abstract. The review is dedicated to the new book of Professor Vira Ageyeva, in which she examines Ukrainian-Russian relations mainly of the past two centuries under an anti-colonial perspective. The fact is that in world Slavic studies a lot has been written about these relations in the context of overtly or covertly articulated Russian interests and priorities. The Russian Empire, as this state was called from birth, constantly ennobled its history with other people's achievements and gains, in return depriving Ukrainians of what they had achieved. Through the prism of the cultural process, Vira Ageyeva describes and examines the Ukrainian resistance to the Russian Empire and the struggle for the preservation of collective memory. In these centuries, Ukrainian literature was the main spokesperson of the anti-colonial discourse. The author of the book traces the dynamics of this discourse, which she keeps track of from Kotlyarevsky, Kvitka-Osnovyanenko, Kharkiv romantics to the era of modernism, and then to several attempts to establish a state. Ukrainian culture and literature in particular during these periods offered different models of identity, one way or another, more or less successfully undermining the Russian imperial matrix and asserting its own cultural self-sufficiency. At the same time, as Vira Ageyeva convincingly proved, the humanism

of Russian literature, which is talked about so much in the departments of Slavic studies of Western universities, with rare exceptions was exhausted (and is exhausted now) on the Ukrainian question.

Keywords: *Ukraine, Russia, cultural relations, dual loyalty, national identity, Ukrainophobia, Russian chauvinism*

Традиційно на початку рецензії відзначають авторські здобутки, а наприкінці роблять зауваження та іноді заперечують ті чи інші положення рецензованої книги. Наразі, як на мене, в силу її значущості варто піти іншим шляхом: спершу подати загальний огляд ідей рецензованої книги з поточними зауваженнями, а вже потім сформулювати концептуальні зауваги, які стосуватимуться не тільки цієї книги. Таким чином, буде окреслено місце об'єкта розгляду в науковому та загальнокультурному житті, переваги та недоліки есеїв Віри Агеєвої про українсько-російські культурні відносини.

Але спершу – рекомендація Оксани Забужко, висловлена в передмові до польського видання книги «За лаштунками імперії» (2023 рік): «Агеєву в історії української літератури цікавить дещо інше, і «колаборанти» – куди більше, ніж «мученики»: цікавлять стратегії виживання культури-«субалтерна» в умовах колоніальної «зачистки». І ось це воістину захоплива й незбагненна історія, яка тільки-но починає по-справжньому, в міру ніким не сподіваного на Заході спротиву України російській агресії, опосідати уми славістичних кафедр західних університетів: як, справді, могло статися, що чогось вже давно не мало би бути («не було, нема й бути не може!») – бився в істеричі царський міністр Валуєв за 160 літ до Путіна: класична стадія невротичного заперечення при фактчекінгу реальністю!), – а воно, чорт забирай, є? Чому воно є, за рахунок чого?.. [...] В пошуках відповіді на це питання Агеєва майже двадцять років, книжка за книжкою, досліджувала найвизначніших українських письменників-«колаборантів» – тих, котрі не емігрували, не згинули в ГУЛАГу чи підпіллі, а благополучно вмирили в УРСР у власному ліжку й отримували похорон за державний кошт. [...] Вписані в радянський літературний канон, і справді-таки видатні поети Максим Рильський та Микола Бажан були лауреатами Сталінської премії, десятиліттями покірно виконували всі вказівки радянської цензури, з обов'язковими в тому асортименті одами Сталіну включно, – а проте зуміли не тільки залишитись першорядними поетами, а й використовувати своє суспільне становище, по змозі, для гальмування колоніальних культурно-політичних практик...» [5]. Так, слова Оксани Забужко справедливі, хоча змістовний обшир книги сказаним не обмежується: окремі розділи присвячені Миколі Гоголю, Іванові Нечую-Левицькому, Лесі Українці; та й про інших як дорадянських українських класиків, так і про деяких нерадянських написано чимало, причому цікавого не лише для філологів і літературознавців, а й для всіх гуманітаріїв і не гуманітаріїв. Містить книга й концептуальні положення стосовно сакраментального «москаля» на українських теренах, національної тожсамості, культурної амнезії тощо. Іншими словами, йдеться

про серйозну працю знаної авторки, про книгу, безумовно варту читацької уваги.

Справді: авторка вільно і компетентно працює не лише з літературною, а й із загальнокультурною та частково політичною історією України XIX–XX століть. Знакові постаті, знайомі читачам зі школи, фігурують у книзі значно рельєфнішими, життєвішими, ба, неоднозначнішими, ніж видавалося раніше. А проблеми, які свого часу поставали перед українською елітою, перестають бути абстракціями – вони олюднюються, набувають ментальної динаміки. Як щось особисто важливе постає, скажімо, перед українськими достойниками першої третини XIX століття проблема «іншування москаля». Бо ж замало було сказати «москалі чужі люди», потрібно було переконливо унаочнити це різними способами. Як на мене, розділ «Іншування москаля, національна тожсамість і подвійна лояльність» з інтересом читається навіть тими, хто на загаль достатньо поінформований про сюжети XIX століття. Адже одна справа знати загальники, інша – конкретні твори, де формувалося протиставлення українців москалям, де свої та чужі виступають як носії добра та зла. Проте «за бортом» книги залишається включеність українців кінця XVIII – першої третини XIX століття у такий глобальний сюжет, як масонство. Цей ідейно суперечливий, а водночас і прогресистський рух істотно вплинув на політичні, правові та соціокультурні процеси у Західній Європі та Північній Америці, тим самим наклавши відбиток на всю сучасну цивілізацію. Перший на теренах України університет, перші українські періодичні видання, перші – ще не вповні українські – таємні організації. «Саме ці брати[-масони] в Україні стали творцями міст і законів, української літератури, університетів, партій і наукових теорій. Та й сам «проект Україна» також, можливо, масонська вигадка... [...] ...Багато чого в емансипації європейської людини було їх ідеєю» [8, с. 5]. Можливо, тут наявне певне перебільшення, але незаперечною була настанова європейських масонів (й українських також) на творення освіченої спільноти, на значно більш масове, ніж раніше, книгодрукування та на формування і розвиток модерної літературної мови на основі живої народної; останнє в українській культурі здійснив оратор (витія) полтавської ложі Іван Котляревський. І не забуваймо частково «масонські» перший в Україні Харківський університет і перший же альманах «Украинская жизнь».

Наступний розділ книги (і наступний олюднений блок проблем) присвячений Миколі Гоголю та окресленому ще десь зо сто років тому феномену «двоїстості ества» цього письменника (тобто феномену, ще тоді влучно названому «Гоголь/Го'голь»). Агеєва пише: «Про дві душі Гоголя / Го'голя написано у різні часи дуже багато. Його випадок став класичним для розуміння проблеми

розколотої ідентичності людини, що мусить вибирати між поневоленою батьківщиною й імперією, між своєю національною культурою й чужою» [1, с.17-18]. Авторка зазначає, що Тарас Шевченко йти цим шляхом відмовився; «заклик російського демократичного й нібито прозахідного критика Віссаріона Белінського [...] не марнувати талант і перестати писати «неперспективною» мовою назвав лукавим і гордо запевнив: «Буде з мене, поки живу, і мертвого слова». [1, с.18]. Але це твердження справедливе тільки частково: повісті Шевченкові написані російською мовою, тобто тут він якраз пішов Гоголівським шляхом. Хоча й дещо з поезії також (можливо, навіть відгукуючись на інвективи Белінського); по тому пишучи у листі – мовляв, «який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам, черствим кацапським словом» [6].

Розділ «Українство на літературних позах з Московщиною. Іван Нечуй-Левицький проти імперії» особисто для мене (і, мабуть, для чималого числа читачів) цікавий передусім тим, що в ньому спростовується погляд на письменника як на безстороннього описувача українського села. Увага акцентована на донині маловідомому нефахівцям романі «Хмари». «Сюжет про Київ тридцяти років XIX століття бере свій початок у далекій північній Тулі. Якраз звідти суне на дніпровські береги те, що в первісній назві твору називалося «темними хмарами». Гурт молодих людей [випусників семінарії – С.Г.] вирушає на пошуки щастя й кар'єри в упокорену колонію, сподіваючися на гарні посади й швидкі прибутки. Тільки ж із перших сторінок повсякчас наголошується культурна вищість підпорядкованої «околиці» над імперським центром» [1, с. 92]. Агеева детально переповідає описане Нечуєм-Левицьким невігластво та побутове дикунство семінаристів-росіян, руйнацію традицій Києво-Могилянської Академії, типові колоніальні вихватки представників метрополії проти «тубільців» і зазначає, що «...прибулець з Тули, на думку українців, «здається, і не розумів, що таке чистота», горілки пив більше од усіх, а зі своєю деспотичною вдачею навіть чути не хотів про якусь повагу до чужого приватного простору. За всі завдані образи й неприємності студенти прозвали російського колегу «туляком-подляком». Тобто Нечуєві важливо наголосити усі можливі відмінності, від антропологічних до культурних» [1, с. 94]. У цьому ж ряді – й роман «Гетьман Іван Виговський», де, крім інвектив на адресу московитів, розгорнена й позитивна програма побудови інтегрованої в Європу України, що досягається завдяки побудові низки університетів, завдяки освіченості шляхти, завдяки зусиллям державотворчої еліти.

На цьому змушу себе зупинитися, далі перелічивши лише назви розділів книги: «Лєся Українка: «Нам, українцям, не застила доля ніколи в тій Московщині...» – «Як гуманізм російської літератури вичерпався на українському питанні» – «Битва за культурний суверенітет: Іван Калита чи

доктор Фауст?» – «Вікінги, державна бронза й Капітолій» – «Конфлікт пам'ятей у Домонтовича: модерністи проти архаїстів» – «Радянські класики петлюрівського призову» – «Ідентичність підпорядкованих: двійництво, маскування і «зрада» – «Ліки від культурної амнезії» – «Рукописи горять, або Про важливість родинних історій» – «Час збирати каміння». І хоча всі порушені там питання варті уваги, виняток доведеться зробити хіба що стосовно сюжетів, пов'язаних із Михаїлом Булгаковим (розділ «Як гуманізм російської літератури вичерпався на українському питанні»).

Парадоксально, проте факт: українофоб Булгаков є одним із головних брендів української столиці Києва. Чи сталося це органічним шляхом? Схоже, що ні. Варто згадати, що публікація основних творів Булгакова почалася за владарювання Брежнєва, коли антиукраїнські настанови стали чимось звичним і для російських «верхів», і для «плебсу», особливо після ліквідації «шелестівського автономізму» та репресій проти шістдесятників.

Як на мене, немає сумніву у талановитості чи навіть у геніальності цього письменника. Так само немає сумніву у запереченні ним якщо не самого існування, то цивілізаційної повноцінності України й антропологічної нормальності українців. Свого часу письменник Юрій Покальчук спробував увести Булгакова в український контекст – мовляв, не таким він був уже й українофобом, у романі «Біла гвардія» відчутні об'єктивістські інтенції, деякі герої роману з симпатією говорять про гетьмана та Петлюру [7]. Проте Віра Агеева, схоже, глибше аналізує погляди Михаїла Булгакова на українське питання, хоча б тому, що бере до уваги не лише роман, а і пов'язані з ним тематично твори. Вона зазначає: «У нарисі «Київ-місто», який можна вважати своєрідним підготовчим матеріалом до «Білої гвардії», Булгаков виділяє розділ «Наука. Література. Мистецтво». І починає його категорично й коротко словом «Немає». Немає в Києві ні науки, ні мистецтва» [1, с.151]. Чи потрібен коментар? Агеева наводить і прямий донос Булгакова владі щодо начебто петлюрівської орієнтації УАПЦ, який міститься в цьому ж нарисі. Мовляв, це «петлюрівська церква» (Булгаков зневажливо називає і тут, і в майже в усіх інших текстах Петлюру «бухгалтером»), хоча насправді йдеться про церкву українську, яка мала глибоке історичне коріння.

Узагалі, Михаїл Булгаков паплюжив не лише українців. Свою сестру Варвару (фахову піаністку) він зробив прототипом Єлени Турбіної-Тальберг, а її чоловіка Леоніда Карума (офіцера й остзейського німця) – прототипом різко негативного Сергея Тальберга. Проте Карум нікуди з Києва не тікав, він любив Варвару, а вона – його. Варвара у 1925 році, після публікації «Білої гвардії», фактично розірвала стосунки з братом [2].

Принагідно: дуже слушно Віра Агеева звертає увагу на протистояння Булгакову з боку Миколи Куліша ще у другій половині 1920-х у п'єсі «Мина Мазайло» (потім, після арешту Куліша, це

протистояння слідчі поставлять йому на карб) [1, с.155]. Причому високу оцінку булгаковським «Дням Турбіних» як тріумфу всього російського дає не хто інший, як уславлена «тьотя Мотя» (та, що «краще бути ізнасілованной, ніжлі українізованной»).

А ще Віра Агеева влучила в точку, написавши, що Булгаков «виглядає, ненавидів усе українське не лише з суто ідеологічних, але й з певних дуже особистих спонук. Із клятими петлюрівцями у російського класика пов'язані якісь глибинні психологічні комплекси й душевні урази» [1, с.132]. Справа в тому, що одружений Булгаков підбивав клинці до 16-річної дочки власника будинку Листовничого. Але вона дала йому відкоша. Булгаков помстився: написав з Василя Листовничого свого «Василісу» вщент гротескно, а його дочку навіть не згадав. Сканселював, одним словом. Проте не все було так просто з родиною письменника. Одна з сестер Булгакових співала в хорі київської «Просвіти» – про це у 1979 чи 1980 році розповіла бабуся моєї однокурсниці, яка також співала в тому хорі. На жаль, тоді мене цікавили Сократ і Платон, а цими справами, думав я, мусять займатися історики...

І ще одна важлива річ, на яку досі ніхто, здається, не звернув увагу. У «Білій гвардії» сказано про 5% українські орієнтованого населення Києва. Навколо цієї цифри точаться дискусії, мовляв, багато це чи мало. Проте головне в іншому: Булгаков просто збрехав щодо цих 5%. Вибори до Установчих зборів Російської республіки у листопаді 1917 року дали по місту списку №1 – українські соціалісти – 25,6% голосів, а списку №13 – народні соціалісти й українські федералісти – 1%. Ось реальний відсоток українські орієнтованого населення міста. По губернії та по гарнізону голоси рахувалися окремо (там список №1 зібрав відповідно 77,3% та 46,1% голосів). [9, с.289]. Кілька суто єврейських партій і блоків сумарно у Києві мали 11%, польський список – 6%. Ну, а три суто російські партії (кадети, праві росіяни, російські есери) сумарно отримали в місті 35% (більшовиків і меншовиків у силу низки причин до таких партій зараховувати складно). Тож далеко не «цілковито російським містом» був тодішній Київ, чи не так?

Але тодішнє українське село аж ніяк не можна віднести до архаїки, до рустикальної культури, про що мовиться у цьому розділі книги. Ще у 1860-70-х роках розпочався широкий розвиток кооперації (це ініціювали громадівці); у 1876 році її розігнав Петербург. Але з початку ХХ століття кооперація знову почала розвиток, і на 1917-18 роки вона стала потужною силою. У селах за її підтримки запрацювали «Просвіти». І не забуваймо про вибори у російську Державну думу; які б обмеження там не існували, але селянські депутати туди проходили, і чимало з них брало участь в Українському клубі думи. Нарешті, Перша світова війна «перекрутила» на своїх жорнах мільйони селян і показала їм, що за Збручем живуть також українці. Відродилася козацька настанова селян до самочинних дій, їхня здатність до самоорганізації, хоча і не на державному рівні, а здебільшого на рівні

отаманщини. Так, це не був модерн у західноєвропейському значенні, проте це не була й архаїка. І тільки подив викликають слова про «давню музеєфіковану козацькофільську риторичку» [1, с.329]: Україна як спільнота вільного озброєного народу, як свого роду «Держава Війська Запорозького» зірвала російські агресивні плани й у 2014-му, й у 2022-му. У Москві теж, очевидно, вважали козакофільство чимось давно вже «музеєфікованим», не зрозумівши, що йдеться про національний проєкт як ранньомодерного часу (XVII-XVIII століття), так і модерної доби (XX, а тепер і ХХІ століття, яке дехто зве «постмодерним», але чи так це?).

І про українізацію, яка фігурує й у «булгаковському» розділі книги, і в наступних. Усе ж УСРР мала не тільки певну культурну автономію, а й політичну. До середини 1920-х, на відміну від Росії, тут легально діяли дві небільшовицькі комуністичні партії – Українська та Єврейська робітничка. Не було союзного наркомпросу і деяких інших відомств. Відбувалася українізація війська, працювали дві «школи червоних старшин», була розроблена військова термінологія. Навіть свій орден Червоного прапора існував. Задекларована українізація була справді в 1923 році, проте реально почалася восени 1921, з запровадженням НЕПу та відродженням у зв'язку з цим української кооперації з її видавництвами та культурними осередками на селі, які найчастіше виступали навіть у радянську добу під традиційним іменем «Просвіт». А націонал-комунізм був ідеологією всебічної національної модернізації. Не випадково Хвильовий писав: «Європа – це досвід багатьох віків. [...] Це – Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п. [...] Ми не безсилі епігони, ми відважні піонери «в яскравий світ – комунізм» [10].

Але при загалом позитивній оцінці книги Віри Агеевої, при тому, що вона читається зі значним інтересом, око постійно зачіпається об цілу низку «проблемних», сказати б термінів, які заважають нормальному сприйняттю змісту есеїв про українсько-російські культурні відносини. Отже, зауваги, які стосуються далеко не тільки книги Віри Агеевої. Найперше, вона використовує щодо реалій певної доби термін «радянський» – ідеться про Україну чи Росію, про Київ чи Москву. Автор цих рядків тривалий час вимушено уживав у своїх текстах терміни «радянський» і «советський» як рівнозначні, залежно від того, яка була традиція у того чи іншого видання (бо все одно б редактори замінили «советський» на «радянський»). Натомість у своїх наукових текстах різницю між ними він проводив щонайменше два десятиліття. Слово Soviet має інтернаціональне звучання та достатнє число споріднених понять. Воно позначало та позначає явища, притаманні всьому СРСР та пост-СРСР, тобто всеімперські явища, включно з советською людиною (homo sovieticus) – загальноімперським типом зі своїми іманентними рисами, поширеним від Владивостока до Бреста. Натомість радянський – це

суто український феномен ХХ століття з поширенням у століття ХХІ, включно з радянською людиною, – виплеканим у ХХ столітті Кремлем і Луб'янкою підвидом традиційного малороса. Відповідно і назви загально-советських карально-репресивних структур мають подаватися «в оригіналі» – КГБ, МВД тощо. Загалом ототожнення понять «совети» та «ради» призводить до абсурду: мовляв, більшовики наприкінці 1917 року зібрали у Харкові «з'їзд рад» і встановили «радянську владу» на протигагу Центральній Раді. Цим зводиться на пси різниця між демократією рад УНР і тоталітаризмом російських советів, фальшується історія та денонсується окупаційно-колоніальне єство советської влади на теренах України. Вести мову про «радянську Україну» (якщо не брати до уваги її номінальну назву) можна, як на мене, тільки щодо двох десятиліть: «доба українізації» та «доба Шелеста», коли певний автономізм УСРР/УРСР був реальним. Отож варто, як на мене, раз і назавжди перестати звати «советське» (у всіх його вимірах) «радянським», зробивши виняток лише для питомо української реальності, а разом із цим, до речі, не звати советський рубль – карбованцем. «Між 1917-м та 1991-м радянська й українська ідентичності у різних ґенераціях поєднувалися по-різному» [1, с.22], – пише Агеєва. Це справді так, але наразі йдеться про істотне спрощення. А якщо ми приймемо розрізнення «радянського» та «советського», це істотно поглибить бачення проблем. Якщо ми звернемося до шістдесятників, то, наприклад, Микола Вінграновський не мав советської ідентичності, а мав українську радянську. Натомість Євген Сверстюк – тільки українську, і жодну іншу. А от Борис Олійник – питомо українсько-советську, що найяскравіше виявилось у часи перебудови і по ній.

Видається, одне з найсерйозніших значень мала і має колоніальна матриця, яка ототожнює поняття «російський» і «руський». Зрозуміло, чому метрополія нав'язувала такий понятійний «крендель» українцям – це давало змогу фальшувати як історію, так і сьогодення, мабуть, навіть не треба детально все тут розписувати. Мене просто-таки жажнуло, коли нещодавно прочитав у достатньо серйозному Інтернет-виданні досить ґрунтовну й об'єктивну статтю про «Руську православну церкву», яка, мовляв, чинить усілякі лихі речі в Україні. От-от, саме так вони і прагнуть називатися, виводячи родовід свій від Русі, а не від Росії. На жаль, Віра Агеєва пише: «Колонізаторам ішлося про тяглість неперервної руської ідентичності від князівських часів» [1, с.13]. То руської чи російської? «Тысячелетие России» – такий пам'ятник був поставлений у Новгороді. А у Карамзіна маємо класичну «Историю государства Российского». И так далі, і таке інше. І якби у книзі Віри Агеєвої то була поодиноким описом цього гатунку!

Ще одна принципова річ – з якого часу науково коректно говорити про Росію. «Митрополит Петро Могила відправив свого посланця з пропозицією силами українських вчених заснувати в російській

столиці першу освітню структуру» [1, с.14]. Але ж не було тоді ані Росії, ані її столиці. Офіційний титул Алексея Михайловича, який царствував у Москві в часи Петра Могили – «Государь, Царь и Великий Князь всея Руси». Правда, було ще повне титуло царя, де згадувалася і Біла Росія, і Грузинські царства, що не входили реально до володінь московського царя. Куди вагомішим історичним свідченням, ніж фантастичні титули, видаються написи на монетах. Іван Грозний мав монети з таким написом: «Князь великий Иван Васильевич господарь всея Руси». Золота монета Алексея Михайловича 1654 року має напис – «Царь и великий князь всея Руси». Срібний півполтинник – такий само напис. А от на срібній копійці 1676 року – «Царь и великий князь всея Великія, Малыя и Белья Росі» (саме так!). А за Петра I – до 1723 року – карбувався «Московский рубль». Московський, а не російський! Із 1723-го на аверсі монети писалося «Самодержец Всероссийский». А на реверсі – «рубль». Тож яка Росія до офіційного проголошення Російської імперії? Так, це слово часом мелькає у титулах московських царів, але не є чимось остаточно усталеним. То чи варто називати московітів росіянами до того, як вони самі себе так назвали?

Наступне. «І врешті від дев'яностих років [XIX ст. – С.Г.] можна вже говорити про початок політичної стадії і формування політичних партій» [1, с.20]. А куди поділася «Народна воля», фактичним лідером якої був молодогромадівець Андрій Желябов (партійне псевдо «Тарас»), яка ставила на меті повне знищення Російської імперії та заміщення її конфедерацією («Загальноруський союз») семи республік (за надання незалежності Польщі та всім, хто її прагнутиме)? І справа навіть не у чисельності українців у цій підпільній партії (хоча вони там домінували); справа у її цілях – жодна всеросійська політична організація ніколи не ставила на меті демонтаж імперії та створення натомість спілки демократичних держав. А більшість із них були націлені на збереження не те що федеративної, а відверто єдиної та неподільної Росії. Про це я пишу у своїй науково-популярній книзі [4, с.48-64], яку рашисти-окупанти включили до списку на знищення.

І ще одна заувага загального плану. «Росію навіть і неупереджені дослідники здебільшого не вважали за можливе розглядати як класичну імперію. Вона заволоділа не далекими заморськими територіями, а сусідніми землями. І до того ж на Заході було збройно підпорядковано нації, культурно вищі за метрополію, тож долати власну відсталість переможцям ще довго доводилося з допомогою переможених» [1, с.11]. Так, справді, не розглядали. Та чи були вони такими вже неупередженими, якщо Російську імперію не розглядали як імперію? І що таке «класична імперія»? Османська імперія була класичною чи ні? А вона також мала на Заході території, культурно вищі за метрополію... А на додачу Росія у XIX столітті мала й заморські території (в Америці, Океанії, Азії й Африці). І хіба

Чукотка була «сусідньою землею»? І взагалі, просто гріх не згадати Михайла Волобуєва-Артемове, який у праці «До проблеми української економіки» (1928) довів колоніальний характер Російської імперії, показав різницю між колонією та заморською територією, розгорнув поняття «колонії європейського типу», вищої у розвитку за метрополію, та зауважив можливість перетворення СРСР на колоніальну імперію (на час написання статті він іще не став нею, проте мав до цього виразні тенденції) [3]. Ба більше: у Волобуєва-Артемове були попередники: у 1919 році Сергій Мазлах і Василь Шахрай видали книгу «До хвили (Що діється на Україні і з Україною)», в якій окреслили своє бачення Росії й України як метрополії та колонії. І не тільки про українських авторів має йтися: у першому виданні Великої советської енциклопедії багаторазово сказано про Росію як про колоніальну імперію, в тому числі й щодо України. Така оцінка закономірно формулювалася в межах марксистської парадигми, ще не «виправленої» Сталіним і Ждановим; скажімо, Бухарін на партійних з'їздах обстоював якнайширші права союзних республік, полемізуючи зі Сталіним. Ідеться не про те, що частина тодішніх більшовицьких «вождів» була «біла та пухнаста»; але тут діяли щонайменше три потужних чинників: по-перше, класична марксистська доктрина, по-друге, орієнтація на світову революцію, яка вимагала робити з УСРР привабливу для Європи «вітрину досягнень соціалізму», по-третє, потреба протистояти другій Речі Посполитій, повертаючи до себе якнайбільше українців на її теренах. Принагідно, постать Михайла Волобуєва-Артемове цілком уписується в досліджувані Агеєвою феномени подвійної лояльності та двійництва. Це б істотно поглибило книгу: негоже забувати те, в чому українці випередили Захід, навіть сучасний.

Висновки.

Без книги Віри Агеєвої «За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини» картина української гуманітаристики наразі виглядає неповною, хоча від появи першого видання цієї праці минуло лише два роки. Така розгорнута панорама літературного, і не тільки літературного українського життя та протистояння у різних формах російській експансії має справді чимале значення. А вмiла деконструкція «гуманiзму великої російської культури» як чогось начебто апріорі притаманного цій культурі XIX-XX століть набуло нових обертонів після 24.02.22. Книга Агеєвої, за всіх її лакун і нечітко прописаних місць, вже стала в ряд стратегічних боеприпасів нинішньої широкомасштабної війни за саме існування України. А недоліки книги у своїй більшості притаманні всій українській гуманітаристиці, яка недостатньо динамічно й ефективно позбавляється від впливу колоніальної матриці, а крім того, некритично ставиться до деяких модних сучасних західних теорій, неспроможність і навіть небезпечність яких для всіх, хто вмiє самостійно мислити, є очевидною після початку

нинішнього етапу російської агресії. Українським інтелектуалам наразі життєво потрібні «розум вільний» і «думка розкута», і книга Віри Агеєвої стає тут у пригоді.

1. Агеєва Віра. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини: 2-е видання, випр. Київ: Віхола, 2023. 360 с.
2. Булгакова, Варвара Афанасьевна. *Вікіпедія*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%90%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B0
3. Волобуєв Михайло. До проблеми української економіки. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/>
4. Грабовський С. Генії проти ідіотів: алгоритми української історії. Вид. 3-тє, перероб. і доп. К.: Видавничий дiм "Стилос", 2019. 448 с.
5. Забужко О. Чернетка з історії незакінченої війни, перша публікація - в польськ. перекладі. URL: <https://www.znak.com/pl/.../w-cieniu-imperium-kulisy..>
6. Листи Тараса Шевченка 1839 – 1843 рр. 30.09.1842 р. до Я. Г. Кухаренка URL: <https://www.t-shevchenko.name/uk/Corresp/1839-43/1842-09-30.html>
7. Покальчук Ю. Булгаков – Київ. *День*. 2018. №18/19. С. 22–23.
8. Савченко Віктор. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с.
9. Спирин Л.М. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. 1987. 345 с.
10. Хвильовий Микола. Камо грядеши. URL: <https://ukrclassic.com.ua/katalog/kh/khvilovij-mikola/1060-mikola-khvilovij-kamo-gryadeshi/9>

References

1. Ageyeva Vira. (2023). *Za lashtunkamy imperiyi. Eseyi pro ukraïns'ko-rosiys'ki kul'turni vidnosyny: 2-e vydannya, vypr.* [Behind the scenes of the empire. Essays on Ukrainian-Russian cultural relations: 2nd edition, reprinted]. Kyiv: Vikhola. 360 p. (in Ukrainian).
2. *Bulhakova, Varvara Afanas'yevna* [Bulgakova, Varvara Afanasyevna]. *Vikipediya*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%90%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (in Russian).
3. Volobuyev Mykhailo. *Do problemy ukraïns'koyi ekonomiky* [To the problem of the Ukrainian economy]. URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/> (in Ukrainian).
4. Hrabovs'kyi S. (2019). *Heniyi proty idiotiv: alhorytmy ukraïns'koyi istoriyi. Vyd. 3-tye, pererob. i dop.* [Geniuses against idiots: algorithms of Ukrainian history. Kind. 3rd, revision, and additional]. K.: Vydavnychyy dim "Stylos". 448 p. (in Ukrainian).
5. Zabuzhko Oksana. *Chernetka z istoriyi*

- nezakinchenoyi viyny, persha publikatsiya - v pol's'k. perekladi* [Draft of the history of the unfinished war, the first publication - in Polish. Translations]. URL: <https://www.znak.com.pl/.../w-cieniu-imperium-kulisy..> (in Ukrainian).
6. *Lysty Tarasa Shevchenka 1839 – 1843 rr. 30.09.1842 r. do YA. H. Kukharenka* [Letters of Taras Shevchenko 1839 - 1843 September 30, 1842 to Ya. G. Kuharenko]. URL: <https://www.t-shevchenko.name/uk/Corresp/1839-43/1842-09-30.html> (in Ukrainian).
  7. Pokal'chuk Yu. (2018). *Bulhakov – Kyiv* [Bulgakov – Kyiv]. *Day*. №18/19. P. 22–23. (in Ukrainian).
  8. Savchenko Victor. (2008). *Ukrayina masons'ka* [Masonic Ukraine]. Kyiv: Nora-Druk. 336 p. (in Ukrainian).
  9. Spyrin L.M. (1987). *Rossiya 1917 hod: Yz ystoryi bor'by polytycheskykh party* [Russia 1917: From the history of the struggle of political parties]. 345 p. (in Russian).
  10. Khvyl'ovyy Mykola. *Kamo hryadesh y* [How are you coming?]. URL: <https://ukrclassic.com.ua/katalog/kh/khvilovij-mikola/1060-mikola-khvilovij-kamo-gryadeshi/9> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.10>
УДК: 3.21(477)

Катерина НАСТОЯЩА

кандидат соціологічних наук, доцент,
завідувачка відділу філософії та геополітики НДІУ МОН України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-2338-9448
Email: kvitka2155@gmail.com

Тетяна ШАМСУТДИНОВА-ЛЕБЕДЮК

кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID: 0000-0001-9288-7005
Email: ta.sha@ukr.net

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

(Рецензія на книгу: *Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз: монографія / За заг. ред. М.І. Обушного, відп. ред. І.М. Грабовська. К.: Міленіум, 2021. 266 с.*)

Анотація. Аналізується монографічне дослідження колективу авторів у складі Ірини Грабовської, Світлани Кагамлик, Миколи Обушного, Людмили Сорочук «Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз». Наголошується, що дослідження конфліктологічних процесів у сучасній Україні є одним із найактуальніших напрямків вітчизняної соціогуманітаристики. Наукове осмислення вказаної проблематики має стати ґрунтовною підставою розуміння тих процесів, які відбуваються з нашою країною зокрема сьогодні, у часи повномасштабного вторгнення росії на територію України заради знищення її як держави, нації та населення цих територій загалом. Акцентується увага на позитивних моментах запропонованої роботи.

Ключові слова: конфлікт, конфліктизація, Україна, загрози, путінізм, ідеологія, тоталітаризм.

Kateryna NASTOIASHCHA

Candidate of Sociological Sciences, associate professor,
senior research of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS
of Ministry Education and Science, Kyiv, Kyiv

Tetyana SHAMSUTDYNOVA-LEBEDYUK

Ph.D. in Philosophy, Associated Professor
Department of Philosophy
Rivne State University of the Humanities

RESEARCH OF PROCESSES OF CONFLICTIZATION IN MODERN UKRAINIAN STUDIES DISCOURSE

(Review of the book: *Conflictization of the cultural and historical space of Ukraine in the conditions of modern threats: a monograph / Under the general editorship of M.I. Obushny, resp. editor. I.M. Grabovska. K.: Millennium, 2021. 266 p.*)

Abstract. The monographic research of the team of authors consisting of Iryna Grabovska, Svitlana Kagamyk, Mykola Obushny, Lyudmila Sorochuk "Conflictization of the cultural and historical space of Ukraine in the conditions of modern threats" is analyzed. It is emphasized that the study of conflictological processes in modern Ukraine is one of the most relevant direction of national socio-humanitarian studies. The scientific understanding of the indicated issues should become a thorough basis for understanding the processes that are taking place in our

country, in particular today, during the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine for the purpose of destroying it as a state, a nation and the population of these territories in general. Emphasis is placed on the positive aspects of the proposed work.

Key words: conflict, conflictization, Ukraine, threats, putinism, ideology, totalitarianism.

Дослідження конфліктологічних процесів у сучасній Україні є, безумовно, одним із найактуальніших напрямків вітчизняної соціогуманітаристики. Наукове осмислення вказаної проблематики має стати ґрунтовною підставою розуміння тих процесів, які відбуваються з нашою країною зокрема сьогодні, у часи повномасштабного вторгнення росії на територію України заради знищення її як держави, нації та населення цих територій загалом.

Саме осмисленню викликів та відповідей українства на загрози з боку неоімперії Кремля присвячено монографічне дослідження колективу авторів Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз», яке побачило світ у видавництві «Міленіум» у 2021 році [7].

Автори дослідження цілком справедливо стверджують, що розпад СРСР, який у 90-х роках ХХ століття відбувся мирним шляхом, не вирішив абсолютної більшості проблем колишньої совєтської імперії, «відклавши» їх на майбутнє. Історія розпаду всіх існуючих колись імперій доводить, що мирний шлях їхнього розпаду не є характерним для даного процесу. Фактично жодного такого відомого на сьогодні прикладу не можна навести з історії людства. Війни та конфлікти по кордонах імперій чи приховані протистояння метрополій з колишніми колоніями насправді є невід'ємною ознакою деколонізаційних процесів у світі. Тому переконливими і виваженими виглядають висновки авторів монографії щодо можливого відкритого повномасштабного протистояння України як колишньої колонії російської імперії у різних її іпостасях з РФ. Адже саме постсовєтська росія визнала себе правонаступницею Союзу, що, зрештою, привело до реваншистських дій по відтворенню совєтської імперії. Особливо такий розвиток подій став невідворотним, коли у росії утвердився путінський режим. Фактично з 2003 року, як тепер стало відомо, путін та його оточення почали дискредитацію України, характеризуючи її як провальний державний проєкт, нежиттєздатний та штучно винайдений. Теперішня агресія ерефії проти нашої країни є найкрасномовнішим доказом правильності наукових висновків дослідників-українознавців, викладених у книзі «Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз».

За своєю суттю конфлікт як чинник розвитку конфліктогенних процесів – явище багатогранне і має відповідно багато визначень, проте в його основі завжди лежить зіткнення протилежних позицій, поглядів та інтересів різних (двох і більше) сторін,

різке загострення суперечностей між учасниками певного процесу. Конфлікти бувають світоглядними, цивілізаційними, рольовими, соціальними, збройними, етноконфесійними, політичними, релігійними, між-етнічними, конфліктами інтересів, побутовими тощо.

Перевагою даного монографічного дослідження є поєднання зусиль науковців різних галузей гуманітаристики: філософів, істориків, політологів, філологів. На нашу думку, такий різнобічний підхід до бачення проблеми дозволив дослідникам із різних сторін вивчити і запропонувати комплексний погляд на проблему. Змістовне наповнення дослідження відображає цей позитивний момент. У тексті йдеться про філософські засади вивчення конфліктизаційних процесів на теренах сучасної України, аналізуються постколоніальні реалії існування українського соціуму, розглядаються проблеми наростання сепаратистських настроїв в Криму та на Сході України за попередні до 2014 року часи, приділяється увага міжконфесійним взаєминам в умовах російської агресії та можливим шляхам подолання конфліктів у релігійній сфері, вивчається генеза та сутність конфліктів в історичному досвіді існування українського православ'я, аналізується конфлікт інтересів церковних еліт як «камінь спотикання» на шляху до Помісної Української Православної Церкви, вивчається і політична складова у конфліктизації міжправославних відносин в Україні. Не зайвим було б проаналізувати увесь релігійний спектр, існуючий в Україні, зокрема, і нове для постколоніальної країни явище – нью-ейджизм [Див. про це детальніше: 1; 9; 10].

У монографії також приділена спеціальна увага формуванню національної ідентичності та україноцентричного світогляду, вихованню громадянина і патріота країни як дієвим чинникам деконфліктизації суспільних відносин в Україні [Див. також: 2; 4; 6].

На сторінках монографії дослідниця І. Грабовська стверджує, що путінізм і як правлячий режим, і як ідеологія є найбільшою загрозою не лише для України, але і для всього сучасного людства не лише через активний ядерний шантаж, який, у разі його реалізації, може закінчити існування життя на планеті Земля, але й через постійну загрозу виникнення великої континентальної війни на європейському театрі, здатної перерости у Третю світову [5]. Як бачимо, ці застороги і висновки не були випадковими. Пропутінська росія з її «глибинним народом», перетвореним на агресивних зомбі-недоумків, є справді загрозою насамперед для цілої Європи, якщо не для людства в цілому.

Плідними, на нашу думку, є й ідеї монографії щодо путінізму як сучасної версії тоталітаризму. Зрештою, саме путінізм як тоталітарний режим, породив таке явище, як «рашизм» – російський

різновид фашизму. У цьому відношенні варто відзначити, що дослідник європейського фашизму Вольфганг Віперман зазначав: «Пошуки глобальної теорії фашизму, якою ніби чарівним універсальним ключем можна було б пояснити форми та функції різномірних проявів фашизму, поки що не принесли задовільних та загальноновизначених результатів. Наявні теорії фашизму можуть, як правило, пролити світло лише на окремі проблеми розвитку окремих фашистських рухів. Це стосується теорій, в яких фашизм характеризується як агент чи союзник капіталістичних прошарків суспільства, а також тез, згідно з якими фашизм є партією середнього стану, неминучим результатом національно-історичного розвитку, наслідком певної стадії модернізації тої чи іншої країни, результатом соціально-психологічного імпульсу, продуктом культурного або морального розпаду, специфічною формою володарювання однієї людини чи формою прояву тоталітаризму. Ці та інші теорії фашизму слід поєднати між собою. Їх можна застосовувати для дослідження фашизму як джерело евристичної постановки питань, методичних підходів або «теорії середнього радіусу дії», але сама теорія фашизму повинна бути плюралістичною та компаративістською по суті...» [3, с. 21]. Таким чином існуючі на сьогодні концепції фашизму можуть стати суттєвим підґрунтям для подальшого розвитку ідей даного монографічного дослідження щодо сутності путінізму та переростання його у різновид російського фашизму – рашизм.

Цілком слушно на сторінках монографії спеціальну увагу приділено і проблемі деструктивної щодо українства та українськості діяльності російської діаспори та проросійських громадських організацій на території сучасної України до відкритого повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 р., яке автоматично закрило дане питання. Справедливою є думка, що в умовах російської агресії проти України, починаючи з 2014 р., не варто вести мову про слов'янську єдність в середині країни. «До того ж слов'янського етносу не існує з погляду науки. Це синонім «російського народу» з часів імперії, який, мовляв, ділиться на великоросів, малоросів, білоросів і карпаторосів. А нині – це понятійна «парасолька» концепції «русского мира»» [8, с. 125].

Автори колективного монографічного дослідження «Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз» солідаризувались із думкою тих аналітиків в Україні та за кордоном, які стверджували тезу про невідворотність війни з теперішньою росією [4]. І це є, безумовно, позитивним моментом дослідження, яке ще за майже рік до широкомасштабного вторгнення неоімперії кремля на територію нашої Батьківщини на широкій науковій доказовій базі дало прогноз щодо майбутніх подій – війни росії проти незалежної України заради знищення української держави, нації і народу .

Загалом, монографія українознавців Київського національного університету «Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз» заслуговує на увагу науковців та всіх тих, хто прагне усвідомлювати реальний стан речей та перебігу подій у сучасній Україні та на геополітичній світовій арені.

1. Віктор Мишков, Тетяна Шамсутдинова-Лебедюк. Старообрядницька церква: аспекти життя в сучасних умовах. *Українознавчий альманах*. Вип. 31, 2022. С. 113–117.
2. Власова Т., Грабовська І., Пшінько О. Конфлікт цінностей в середовищі українських еліт (філософсько-світоглядний зріз проблеми). *Вісник Львівського національного університету. Серія «Філософські науки»*. Випуск 25–26. 2020. С. 21–27.
3. Вольфганг Віперман. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922-1982). Пер. з нім. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. 278 с.
4. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ: Брайт-Букс, 2021. 248 с.
5. Грабовська І.М. Р.1. Путінізм як конфліктогенний фактор світового значення та українська специфіка його проявів. *Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз: монографія / За заг. ред. М.І. Обушного, відп. ред. І.М. Грабовська*. К.: Міленіум, 2021. С. 8–102.
6. Консолідація українства в постколониальну добу. *Монографія*. Київ: Педагогічна думка. 2019. 400 с.
7. Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних загроз: монографія / За заг. ред. М.І. Обушного, відп. ред. І.М. Грабовська. К.: Міленіум, 2021. 266 с.
8. Микола Обушний, Ірина Грабовська. Етнокультурна діяльність російської діаспори як «парасолька» для просування політичних інтересів РФ та внутрішня загроза в Україні. *Українознавчий альманах*. Вип. 29, 2021. С. 123–134.
9. I. Grabovska, T. Talko, T. Vlasova. New religions as the postsecular epiphenomenon of globalisation in the contemporary Ukrainian society. *HTS Theologise Studies/Theological Studies*, №76 (1). 2020.
10. Iryna Grabovska, Tetiana Talko, Svitlana Kahamlyk, Maryna Honcharenko, Yuliia Sierova. Political Ideas Presented by Leaders of the “New Generation” Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine. *Wisdom*. Vol. 17, No. 1 (2021): 1–2021. P. 96–110. <https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/article/view/452>

References

1. Viktor Myshkov, Tetiana Shamsutdynova-Lebediuk (2022). *Staroobriadnytska tserkva: aspekty zhyttia v suchasnykh umovakh* [Old believer church: aspects of life in modern conditions]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 31. P. 113–117. (in Ukrainian).

2. Vlasova T., Hrabovska I., Pshinko O. (2020). *Konflikt tsinnostei v seredovyskhi ukrainskykh elit (filosofsko-svitohliadniy zriz problemy)* [Conflict of values among the Ukrainian elites (philosophical and worldview section of the problem)]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu. Seriya «Filosofski nauky»*. Vypusk 25–26. P. 21–27. (in Ukrainian).
3. Volfhanh Viperman (2008). *Yevropeyskyi fashyzm: porivnialnyi analiz (1922-1982)* [European fascism: a comparative analysis (1922-1982)]. Per. z nim. K.: DUKh I LITERA. 278 p. (in Ukrainian).
4. Horbulin V. (2021). *Yak peremohty Rosiiu u viini maibutnoho* [How to defeat Russia in the war of the future]. Kyiv: Brait-Buks. 248 p. (in Ukrainian).
5. Hrabovska I.M. (2021). R.1. *Putinizm yak konfliktohennyi faktor svitovoho znachennia ta ukrainska spetsyfika yoho proiaviv* [Putinism as a conflict-causing factor of global importance and the Ukrainian specificity of its manifestations]. *Konfliktyzatsiia kulturno-istorychnoho prostoru ukrainstva v umovakh suchasnykh zahroz: monohrafiia / Za zah. red. M.I. Obushnoho, vidp. red. I.M. Hrabovska* K.: Milenium. P. 8–102. (in Ukrainian).
6. *Konsolidatsiia ukrainstva v postkolonialnu dobu* [Consolidation of Ukrainianism in the post-colonial era]. *Monohrafiia (2019)*. Kyiv: Pedahohichna dumka. 400 p. (in Ukrainian).
7. *Konfliktyzatsiia kulturno-istorychnoho prostoru ukrainstva v umovakh suchasnykh zahroz: monohrafiia* [Conflicting of the cultural and historical space of Ukrainianness in the conditions of modern threats: monograph] / Za zah. red. M.I. Obushnoho, vidp. red. I.M. Hrabovska (2021). K.: Milenium. 266 p. (in Ukrainian).
8. Mykola Obushnyi, Iryna Hrabovska (2021). *Etnokulturna diialnist rosiiskoi diaspory yak «parasolia» dlia prosuvannia politychnykh interesiv RF ta vnutrishnia zahroza v Ukraini* [Ethnocultural activity of the Russian diaspora as an "umbrella" for the promotion of the political interests of the Russian Federation and an internal threat in Ukraine]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 29. P. 123–134. (in Ukrainian).
9. I. Grabovska, T. Talko, T. Vlasova (2020). New religions as the postsecular epiphenomenon of globalisation in the contemporary Ukrainian society. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, №76 (1).
10. Iryna Grabovska, Tetiana Talko, Svitlana Kahamlyk, Maryna Honcharenko, Yuliia Sierova (2021). Political Ideas Presented by Leaders of the “New Generation” Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine. *Wisdom*. Vol. 17, No. 1 (2021): 1. P. 96–110.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.32.11>
УДК 141.3:[39+2]

Микола СТАДНИК

доктор філософських наук, професор,
заступник директора НДІУ МОН України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-4264-8054

Email: radivska@ukr.net

ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ У ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОРЕТИЧНИХ ВИМІРАХ ГАЛИНИ ЛОЗКО

(Рецензія на книгу: Лозко Галина. Етнологія релігії. Наукові статті.
Миколаїв: Іліон, 2023. 372 с.)

Анотація: Етнологія релігії, нова галузь релігієзнавства, на сучасному етапі перебуває лише на стадії свого становлення. Кожен народ, згідно зі своїм природним правом, має свою рідну землю, рідну мову і рідну віру (духовність, культуру, традицію). У книжці «Етнологія релігії. Наукові статті» (Миколаїв: Іліон, 2023. 372 с.) зібрані актуальні наукові статті доктора філософських наук, професора Галини Лозко з етнології релігії. Авторка вважає: поділ землян на етноси, народи, нації, раси – це природна форма існування людства. Книжка адресована науковцям, філософам, релігієзнавцям, етнологам, викладачам і студентам, а також широкому колу читачів, яких цікавить взаємозв'язок етносу і релігії.

Ключові слова: етнологія релігії, Галина Лозко, українознавство, релігієзнавство, дух нації, метафізика.

Mykola STADNYK

doctor of philosophical science, professor,
deputy director of the Research Institute of Ukrainian Studies
Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv

ETHNOLOGY OF RELIGION IN HALYNA LOZKO'S PHILOSOPHICAL AND THEORETICAL DIMENSIONS

(Book review: Halyna Lozko. *Ethnology of religion. Scientific articles.*
Mykolaiv: Ilion, 2023. 372 p.)

Abstract: *Ethnology of religion, a new branch of religious studies, is only at the phase of its formation at the present stage. Every nation, according to its natural right, has its native land, native language and native faith (spirituality, culture, tradition). This book: Lozko Halyna «Ethnology of religion. Scientific articles» (Mykolaiv: Ilion, 2023. – 372 pages) contains current scientific articles on the ethnology of religion by Doctor of Philosophy, Professor Halyna Lozko. The author believes: the division of mankind into ethnic groups, peoples, nations, races – is a natural form of human existence. The book is addressed to scientists, philosophers, theologians, ethnologists, teachers and students, as well as a wide range of readers who are interested in the relationship between ethnos and religion.*

Keywords: *ethnology of religion, Halyna Lozko, Ukrainian studies, religious studies, the spirit of the nation, metaphysics.*

Постановка проблеми. Етнологія релігії, дослідження якої розпочалося на початку 2000-х років науковцями відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, досі залишається малодослідженою і теоретично не достатньо обґрунтованою. Були публікації з цієї тематики, як наприклад, монографія Л. Филипович [17], чи поодинокі статті, що іноді з'являлися в наукових журналах, проте, концептуалізація цієї маловідомої галузі знань про етнічні релігії загальмувалась на два десятиліття й досі залишилася доволі невиразною. Причини такого стану непрості, зважаючи не лише на тривалу війну,

а й на тотальне засилля світових релігій і місій, що позиціонують себе універсальними для всього людства. В умовах глобалізації етнокультурні явища витісняються на маргінес або потрапляють до розряду архаїки, а суспільству нав'язується думка про їхню малозначущість, другорядність, чи просто «застарілість». Однак, саме явище актуалізації етнічних традиційних релігій у європейських країнах, що з'являються ніби всупереч глобальним процесам (чи незважаючи на них), не часто потрапляють у поле зору релігієзнавців. На цьому тлі книга Г. Лозко «Етнологія релігії» є певним інформаційним проривом. Однак праці дослідниці, видані

обмеженими накладками, не завжди були доступними для наукової спільноти, якій власне вони й призначалися. Отже, наша рецензія на науковий доробок авторки в галузі етнології релігії, зокрема її нової праці, є актуальною і затребуваною в умовах широкомасштабної війни в Україні, як і популяризація цієї важливої українознавчої проблеми у світі.

Ступінь розробленості проблеми. Галині Лозко належить актуалізація терміну «етнорелігія», який вона застосовує з 1994 р. Значна частина її наукових публікацій присвячена саме етнології релігії [9, с. 51–55]. У 2000 р. вийшла друком монографія Г. Лозко «Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект» [13], яка через рік була вже затребуваною в освітньому процесі й перевидана як навчальний посібник для вищої школи. Це одна з перших праць у галузі етнології релігій в Україні, на яку схвально відгукнулися історики [1; 2]. Авторка вперше застосувала опис етнічних культур за принципом єдності рідної землі, рідної мови і рідної віри. Цей «родовий принцип» став методологічною основою її досліджень у галузі етнології, що на її думку, є найбільш доцільним для вивчення конкретних етносів як природно-культурних феноменів. Цю триєдність авторка послідовно розвинула і в наступних працях «Етнодержавознавство» [11], «Боги і народи. Етносоціальний вимір» [10], «Орден Бога Сонця. Історія та метафізика» [15], що було позитивно сприйнято науковою спільнотою [8]. Починаючи з 1994 р., праці Г. Лозко широко відомі в Україні та за її межами, [3; 5; 9, с. 55–57], проте не часто ставали предметом наукових рефлексій, отже є потреба в їх висвітленні й осмисленні.

Метою статті є ознайомлення наукової спільноти з книжкою Галини Лозко «Етнологія релігії. Наукові статті» в контексті загального стану етнології релігії як галузі релігієзнавчої науки та рецензування цієї праці науковиці.

Виклад основного матеріалу. Г. Лозко, прихильниця автохтонності походження українців, з перших своїх наукових праць виразно заявила про себе як послідовну дослідницю національної культури й традиції, зокрема етнорелігії українського народу. Деякі концепції й думки науковиці загалом складають цілісну систему її власних поглядів на взаємозв'язок етносу і релігії, які вона фундаментально викладає у своїх наукових і науково-популярних статтях та монографіях упродовж багатьох років [9; 10; 11; 13; 14; 15]. Книжка «Етнологія релігії» готувалася до ювілею Г. Лозко, проте через війну вона побачила світ з незначною затримкою [12].

Мотивацією авторки до видання цієї роботи стало цілком природне бажання познайомити наукову спільноту, насамперед релігієзнавців та українознавців, зі своїми науковими спостереженнями й висновками, про що вона написала у передмові під заголовком «У науці не існує заборонених тем». Праця Г. Лозко має чітку

структуру, що складається з 4-х розділів, у яких тематично згруповано окремі проблеми етнології релігії, споряджена іменним та термінологічно-категоріальним покажчиками, англійськими анотаціями та ключовими словами до кожної статті, що дозволить зарубіжним науковцям оглядово познайомитися зі змістом праці.

У першому розділі «Ідеологія, освіта, педагогіка» розглянуто методологічні засади «антиглобальної філософії» (термін авторки) [12, с. 13–15], зроблено археофутуристичний прогноз розвитку «постхристиянського суспільства» (термін Л. Феєрбаха) [16; 12, с. 22], започатковано ноосферний та етноекотологічний дискурс освіти в умовах «трансгуманітарних викликів Життю». Авторка також робить культурфілософський аналіз семіотики символів та з'ясовує, чому нашому суспільству потрібно позбуватися рудиментів тоталітарного минулого; ставить питання, чи можлива національно-культурна освіта в глобальному світі, де етнічні проблеми всіляко замовчуються; розглядає гострі проблеми толерантності й нетолерантності в українському суспільстві (на прикладі взаємин християн з рідновірами). Нині в Україні зареєстровано близько 120 конфесій і деномінацій, однак обов'язком держави мають стати гарантії правового захисту як релігійних громад (в т.ч. й «релігійних меншин»), так і особистостей, які досі зазнають релігійної дискримінації. Водночас Г. Лозко застерігає, що в демократичних країнах є неприпустимим існування церков, які провадять підривно діяльність, як напр., церкви московського патріархату в Україні, які керуються з РФ. На цьому тлі авторці видається недоцільним і нав'язування релігійних дисциплін у світських навчальних закладах, де вони можуть стати підґрунтям до формування релігійного фанатизму. Проблеми гармонізації міжконфесійних відносин в Україні авторка пропонує вирішувати за принципами «поваги до людини, до нації, до країни, до релігії її громадян та священних етнокультурних цінностей» [12, с. 77].

Наступний розділ «Основи етнорелігійного ренесансу» присвячений головним ідеям та засадам відродження етнорелігії в Україні та в інших слов'ян, зокрема у Польщі (революція світогляду в концепції «Задруги» Яна Стахнюка), та загалом на європейському континенті. Головна ж увага дослідниці в цьому розділі зосереджена на орденській моделі українського ренесансу в етнофілософії професора В. Шаяна (1908–1974). Зокрема, наголошено, що інтерпретація В. Шаяном ідей Г. Сковороди досі залишається абсолютною новизною. Філософсько-історичне осмислення поняття «Духа нації» у метафізиці Ордену Бога Сонця та онтологія святості в концепції етнорелігійного ренесансу В. Шаяна посідають центральне місце. Саме завдяки Галині Лозко (як ініціатору й науковому редактору) побачило світ і перше вітчизняне видання двотомника праць цього видатного українського філософа, санскритолога,

поета, літературознавця [19; 20]. До речі, етнорелігійному ренесансу була присвячена докторська дисертація Г.С. Лозко (захищена в 2007) [14].

Цікавим і доволі несподіваним постає в її «Етнології релігії» зв'язок феноменології «духа нації» й генетичної пам'яті, що нині, в умовах російсько-української війни набуває особливого значення, надто для розуміння метафізики цього екзистенційного протистояння. Розглянуто й методологічні засади релігійної безпеки у концепції Об'єднання рідновірів України, яке є офіційно визнаною конфесією етнічної релігії [12, с. 139–142].

У третьому розділі «Актуалізація етнорелігій у світі» викладено, насамперед, важливі критерії типології НРР (нових релігійних рухів), а також звернено увагу на релігієзнавчу класифікацію рідної віри як автохтонної, традиційної релігії. Аргументовано доведено, що традиційні релігії не є абсолютно новими, отже недоцільно змішувати їх з «неорелігіями» та нью-ейджем, через що виникає свідомо чи несвідомо образа релігійних почуттів вірян та обмеження їхнього природного права [12, с. 246]. Авторка стверджує, що етнорелігійний рух нині є загальноєвропейською тенденцією, що вже в деяких країнах є досвід юридичного доведення рідновірами права на спадкоємність та правонаступність своєї конфесії від віри предків. Наприклад, Європейський суд з прав людини визнав порушення прав конфесії «Ромуви» в Литві, засудив дискримінацію, відмову в державному визнанні, виявив відсутність гарантій захисту конфесії у національному законодавстві та вказав на неприпустиме «залучення католицької влади до парламентської процедури» [12, с. 240; 22]. Такий досвід, вочевидь, є важливим і для України, де досі рідну етнічну релігію українців кваліфікують лише як «неорелігію» [6], ігноруючи її традиційність. Г. Лозко постійно нагадує, що в преамбулі Статуту конфесії Об'єднання рідновірів України (ОРУ) стверджено її правонаступність та спадкоємність як автентичної традиційної релігії Русі-України. Отже, цей факт для вірян є важливим. Невизнання цього факту деформує як конфесійну, так і статистичну палітру України, завдає образ на релігійному ґрунті.

До тематики актуалізації етнорелігій авторка включила й аксіологічні проблеми, зокрема, трансформації слов'янських уявлень про цінності під впливом глобальних детермінант (філософсько-релігієзнавчий аспект); і стихійний сплеск рідновірської творчості в літературно-мистецькому житті України ХХ – ХХІ ст., що засвідчив природний потяг народу до рідного.

Червоною ниткою через усю працю проходить концепція Г. Лозко «Україна – рідна земля, рідна мова, рідна віра», яка є ключовою в розумінні сутнісної триєдності буття етнонаціональної спільноти. Ця концепція логічно вмотивована і є природною. І річ не в тім, щоб усіх насильно навертати до віри предків – ні, авторка лише привертає увагу керівництва держави, законодавчої й

виконавчої влади до важливості збереження рідної автентичної релігії українців на рідній землі, рідною мовою й засобами рідної духовної культури. У цій державотворчій ідеї (чи радше – ідеалі), як наголошує авторка, закладена висока «метафізична мета, що становить національну цінність».

Важливе місце в осмисленні Галиною Лозко російсько-українських протистоянь посідає концепція збереження слов'янської ідентичності, де акцентовано увагу саме на ідеологічних суперечностях загальнослов'янської і російської візії ролі й місця колишньої російської імперії, чи сучасної рф у житті європейської спільноти – тема надто важлива для розуміння європейцями сутності імперських амбіцій нашого агресивного сусіда. Авторка звертає увагу на потребу вироблення власної стратегії взаємин України зі слов'янськими країнами, що має спиратися на взаємоповагу, ментальні симпатії, спільність етнокультурної спадщини й збереження горизонтальних інформаційних зв'язків, проте аж ніяк не на асиміляцію чи злиття всіх слов'ян в «русском море» [12, с. 205–206].

Докладно аналізується сучасне організаційне життя етнорелігійних слов'янських спільнот і подається хроніка Родового слов'янського віча (РСВ), започаткованого саме в Україні у 2003 р., яке однак у релігієзнавстві досі не набуло достатнього висвітлення. Важлива й стаття, присвячена Європейському Конгресу Етнічних Релігій (ЄКЕР) як міжнародному форуму рідновірів. Саме ці організації вже понад 20 років наочно засвідчують наявність етнорелігійних рухів у Європі [22], що й досі, на жаль, не здобуло належної уваги академічного релігієзнавства. Звернуто увагу релігієзнавчої спільноти і на факт традиційності етнорелігії та неприпустимості змішування її з «неорелігіями» і нью-ейджем, про що свідчить текст наведеної авторкою Декларації ЄКЕР [12, с. 244–245]. Додано також і хронологію та тематику конференцій ЄКЕР за період 1998–2018 рр. [12, с. 246–247].

Четвертий розділ «Категорії та архетипи етнології релігії» присвячений як світоглядним, так і богословським засадам етнорелігій. Розглянуто політеїзм «як ідеальне відображення структури Всесвіту» [12, с. 249], що авторка доводить блискучим філософським аналізом. Етнорелігійні архетипи простежуються Г. Лозко і в звичаєвому праві Давньої Русі, і в поетичній спадщині Б. Грінченка, і в народних уявленнях про священне. Наприклад, архетип «божественного народження» народу як «божих дітей і онуків» [12, с. 258] засвідчений в етнічних релігіях усіх індоевропейців. Важливе місце в праці Галини Лозко приділено таким категоріям етнології релігії, як «метафізика крові» та «нумінозна сила», що введено в українську релігієзнавчу науку вперше [12, с. 291–305].

Саме етнорелігієзнавчий підхід до світоглядних основ будь-якої релігії розкриває глибинні зміни, що сталися протягом віків в уявленнях про душу. Авторка вбачає в цьому процесі

не еволюцію світогляду від етнічних до світових релігій, а скоріше його занепад, перехід від природного до штучного, а отже, інволюцію, регрес. Вперше в релігієзнавстві окреслено й етичні проблеми етнічних релігій, зокрема методологію відновлення етики рідної віри, що розглянуто в контексті античної філософії, етики Піфагора, Емпедокла, Арістотеля, а також фольклорно-етнологічних досліджень.

Дискусійним, на думку деяких релігієзнавців, є активне використання Г. Лозко текстів Велесової Книги, яку часто вважають «фальсифікатом». Цю проблему авторка осмислює в статті під назвою «Етносоціальне та культово-релігійне значення Велесової Книги». При цьому вона не ставить своїм завданням доводити автентичність пам'ятки, натомість Г. Лозко просто називає імена й праці знаних українських науковців (докторів філологічних, філософських, історичних наук), які визнали автентичність цього твору й видали фундаментальні праці з цього питання. Серед них: В. Шаян, О. Білодід, М. Худаш, В. Таранець, І. Ющук, В. Давидюк, Г. Клочек, І. Рассоха та й сама авторка – одна з перших науковців, хто зробив ґрунтовний текстологічний аналіз Велесової Книги в монографії на 520 сторінок, яка отримала широкий розголос в Україні [4; 7; 18; 21]. Інші ж українські мовознавці, які, як стверджує Г. Лозко, задали «парадигму невизнання» усій науковій спільноті, досі ніяк не виявлять себе ні в наукових дослідженнях пам'ятки, ні в публічних її запереченнях. Такий стан справи має всі ознаки ідеологічних пережитків радянщини, яких варто позбуватися.

Г. Лозко стверджує, що тексти пам'ятки містять значний релігієзнавчий матеріал: давні молитви, описи звичаїв та обрядовості, теоніміку, значну кількість фольклорного, мовного та паремійного матеріалу (афоризми, приказки), які не можна ігнорувати ще й з тієї причини, що рідновіри використовують Велесову Книгу як одну зі своїх священних книг [12, с. 314]. Отже, на думку авторки, «забороняти» цитування цих текстів у релігієзнавчих дослідженнях – все одно, що забороняти цитування Біблії.

«Етнологія релігії» написана гарною українською мовою, з тонким відчуттям особливостей наукового стилю, хоча не позбавлена й деяких суто авторських пасажів та критичних зауваг, які втім, не переходять у публіцистику, що в цілому може бути прийнятним у сучасній науковій праці. Суттєвим здобутком авторки є упорядкування покажчика термінів і категорій (понад 600 понять), які в подальшому можуть стати основою категоріально-понятійного апарату та тезаурусу етнології релігій. Така робота здійснена вперше в українській та європейській науці.

Висновки. Праці відомого українознавця та релігієзнавця Галини Лозко, яка плідно працює над українознавчими темами з перших років здобуття Україною незалежності, є вагомим внеском в

українську і світову науку. Її українознавчі праці є в багатьох книгозбірнях світу. Збірка наукових статей авторки під загальною назвою «Етнологія релігії» є значним досягненням у релігієзнавчій україністиці, що всебічно розкриває предмет етнології релігії, який досі в умовах глобальних пріоритетів лишався малодослідженим як в Україні, так і в світі.

1. Вівчарик М. Етнологія в науковому вимірі. Рец. на кн. : Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К., 2001. 304 с. *Київська старовина*. 2002. № 4. С. 167–168.
2. Вівчарик М. Етнологія в науковому вимірі. Рец. на кн. : Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К., 2001. 304 с. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць*. Випуск п'ятий. К.: Нац. акад. наук України. Інст. історії України, 2002. С. 254–255.
3. Гайовий Г. Роді наш красний : рец. на кн.: Лозко Галина. Українське народознавство. К.: Зодіак-ЕКО, 1995. 368 с. *Зірка*. 1996. 12 січ.
4. Голоси дітей Сварожих: про кн. : Лозко Г. Велесова Книга – волховник. К. : Такі справи, 2002. 368 с. *Книжник-Ревю*. Липень 2002. №14 (47).
5. Данилова Г. Довгий шлях до читача : рец. на кн. : Г. Лозко. Українське народознавство. К.: Зодіак-ЕКО, 1995. 368 с. *Рідна школа*. 1996. №2. С. 80.
6. Дудар Н., Филипович Л. Нові релігійні течії в Україні. Огляд, документи, переклади. К., 2000. 132 с.
7. Карпенко В. Феноменальні книги Галини Лозко. *Карпенко Віталій. Люди, книги, автографи*. К. : Задруга, 2018. С. 203–206.
8. Котляр Ю. Етносоціальний вимір релігії : рец. на кн. : Лозко Г. С. Боги і народи. Етносоціальний вимір: курс релігієзнавства. Тернопіль: Мандрівець, 2015. 624 с. *Наукові праці : науково-методичний журнал*. Вип. 250. Т. 262. *Філософія*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 101–102.
9. Лозко Галина Сергіївна: біобібліогр. покажчик / упорядкування та бібліографія Г.С. Лозко і Д.П. Пилипчука; наук. ред. Д.П. Пилипчук. Миколаїв: Іліон, 2022. 144 с.
10. Лозко Г. Боги і народи. Етносоціальний вимір. Тернопіль: Мандрівець, 2005. 624 с.
11. Лозко Г. Етнотериторіалознавство. Філософсько-теоретичний вимір. Тернопіль: Мандрівець, 2012. 384 с.
12. Лозко Г. Етнологія релігії. Наукові статті. Миколаїв: Іліон. 2023. 372 с.
13. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К.: Нелень, 2000. 300 с.
14. Лозко Г. Європейський етнорелігійний ренесанс: витоки, сутність, перспективи (на матеріалі відродження етнорелігій у європейських країнах).

- Наук. моногр. К.: Такі справи, 2006. 424 с.
15. Лозко Г. Орден Бога Сонця: історія та метафізика. Наук. моногр. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 328 с.
  16. Фейербах Л. Лекції о сущности религии. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000572/>
  17. Филипович Л. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. К.: Світ Знань, 2000. 333 с.
  18. Черногуз Я. Щоб мали ми чисті душі. Про новий переклад Велесової Книги. *Українська культура: щомісячний культурно-освітній та літературно-мистецький ілюстрований журнал*. 2002. Вересень – жовтень. № 9 – 10. С. 27.
  19. Шаян В. Віра предків наших. Вибрані твори / Заг. ред. проф. Г. Лозко. К.: ФОП Стебеляк О., 2018. Т.І. 400 с.
  20. Шаян В. Віра предків наших. Філософські та літературознавчі праці. Заг. ред. проф. Г. Лозко. К.: ФОП Стебеляк О., 2019. Т.ІІ. 400 с.
  21. Юрик П. Українська Книга Книг – нові дослідження : Відгук про Велесову Книгу в перекладі Г. Лозко, 2002. *Запорізька Січ*. 2002. 7 груд. С. 6.
  22. European Congress of Ethnic Religions. URL: <https://ecer-org.eu/>
- References**
1. Vivcharyk M. (2002). *Etnolohiya v naukovomu vymiri. Rets. na kn. : Lozko H. Etnolohiya Ukrayiny. Filosofs'ko-teoretychnyy ta etnorelihiyeznavchyy aspekt*. [Vivcharyk M. Ethnology in a scientific dimension. Rec. on the book : Lozko H. Ethnology of Ukraine. Philosophical-theoretical and ethno-religious aspect]. *Kyiv's'ka starovyna*. № 4. P. 167–168 (in Ukrainian).
  2. Vivcharyk M. (2002). *Etnolohiya v naukovomu vymiri. Rets. na kn. : Lozko H. Etnolohiya Ukrayiny. Filosofs'ko-teoretychnyy ta etnorelihiyeznavchyy aspekt*. [Vivcharyk M. Ethnology in a scientific dimension. Rec. on the book : Lozko H. Ethnology of Ukraine. Philosophical-theoretical and ethno-religious aspect]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky. Zbirnyk naukovykh prats'*. Vypusk p'yatyy. K.: Nats. akad. nauk Ukrayiny. Inst. istoriyi Ukrayiny. P. 254–255 (in Ukrainian).
  3. Hayovyy H. (1996). *Rode nash krasnyy: rets. na kn.: Lozko Halyna. Ukrayins'ke narodoznavstvo. K.: Zodiak-EKO, 1995. 368 s.* [Gayovy H. Rode nash krasnyi: ret. in the book: Galina Lozko. Ukrainian ethnology. K.: Zodiac-ECO, 1995. 368 p.]. *Zirka*. 12 sich (in Ukrainian).
  4. *Holosy ditey Svarozhykh: pro kn.: Lozko H. Velesova Knyha – volkhovnyk. K.: Taki spravy, 2002. 368 s.* [Voices of the children of Svarozhi: about the book.: Lozko H. Velesov The book is a magician. K.: Such matters, 2002. 368 p.] *Knyzhnyk-Revyyu. Lypen'* 2002. №14 (47) (in Ukrainian).
  5. Danylova H. (1996). *Dovhyy shlyakh do chytacha: rets. na kn : H. Lozko. Ukrayins'ke narodoznavstvo. K.: Zodiak-EKO, 1995. 368 p.* [Danylova G. A long way to the reader: rec. on the book: H. Lozko. Ukrainian ethnology. K.: Zodiac-ECO, 1995. 368 p.]. *Ridna shkola*. №2. P. 80 (in Ukrainian).
  6. Dudar N., Fylypovych L. (2000). *Novi relihiyni techiyi v Ukrayini. Ohlyad, dokumenty, pereklady*. [Dudar N., Filipovych L. New religious currents in Ukraine. Overview, documents, translations]. K. 132 p. (in Ukrainian).
  7. Karpenko V. (2018). *Fenomenal'ni knyhy Halyna Lozko. Karpenko Vitaliy. Lyudy, knyhy, avtohravy* [Karpenko V. Phenomenal books of Halyna Lozko. Vitaliy Karpenko. People, books, autographs]. K.: Zadruha. P. 203–206 (in Ukrainian).
  8. Kotlyar Yu. (2015). *Etnosotsial'nyy vymir relihiyi : rets. na kn.: Lozko H. S. Bohy i narody. Etnosotsial'nyy vymir: kurs relihiyeznavstva. Ternopil': Mandrivets', 2015. 624 p.* [Kotlyar Yu. Ethnosocial dimension of religion: rec. on the book : Lozko G. S. Gods and peoples. Ethnosocial dimension: religious studies course. Ternopil: Mandrivets, 2015. 624 p.]. *Naukovi pratsi: naukovometodychnyy zhurnal. Vyp. 250. T. 262. Filosofiya. Mykolayiv: Vyd-vo CHDU im. Petra Mohyly. P. 101–102* (in Ukrainian).
  9. *Lozko Halyna Serhiyvna: biobibliohr. pokazhchyy / uporyadkuvannya ta bibliohrafiya H.S. Lozko i D.P. Pylypchuka; nauk. red. D.P. Pylypchuk* [Halyna Serhiivna Lozko: biobibliogr. Index. Arrangement and bibliography by H.S. Lozko and D.P. Pylypchuk; of science ed. D.P. Pylypchuk]. (2022). Mykolaiv: Ilion. 144 p. (in Ukrainian).
  10. Lozko H.(2005). *Bohy i narody. Etnosotsial'nyy vymir* [Lozko H. Gods and nations. Ethnosocial dimension]. Ternopil': Mandrivets'. 624 p. (in Ukrainian).
  11. Lozko H. (2012). *Etnoderzhavoznavstvo. Filosofs'ko-teoretychnyy vymir* [Lozko H. Ethnostate studies. Philosophical and theoretical dimension]. Ternopil': Mandrivets'. 384 p. (in Ukrainian).
  12. Lozko H. (2003). *Etnolohiya relihiyi. Naukovi statti*. [Lozko H. Ethnology of religion. Scientific articles]. Mykolayiv: Ilion. 372 p. (in Ukrainian).
  13. Lozko H. (2000). *Etnolohiya Ukrayiny. Filosofs'ko-teoretychnyy ta etnorelihiyeznavchyy aspekt* [Lozko H. Ethnology of Ukraine. Philosophical-theoretical and ethno-religious aspect]. K.: Nelen'. 300 p. (in Ukrainian).
  14. Lozko H. (2006). *Yevropeys'kyy etnorelihiynyy renesans: vytoky, sutnist', perspektyvy (na materialy vidrozhennya etnorelihiy u yevropeys'kykh krayinakh)*. *Nauk.monohr.* [Lozko H. European ethno-religious renaissance: origins, essence, prospects (on the material of the revival of ethno-religions in European countries). Scientific monogr.]. K.: Taki spravy. 424 p. (in Ukrainian).
  15. Lozko H. (2018). *Orden Boha Sontsy: istoriya ta metafizyka. Nauk.monohr.* [Lozko H. The knightly Order of the Sun God: history and metaphysics. Scientific monogr.] Ternopil': Mandrivets'. 328 p. (in Ukrainian).
  16. Feyyerbakh L. *Lektsii o sushchnosti religii* [Feuerbach L. Lectures on the essence of religion].

- URL:
<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000572/>
(in Russian).
17. Fylypovych L. (2000). *Etnolohiya relihiyi: teoretychni problemy, vitchyznyana tradytsiya osmyslennya* [Filipovych L. Ethnology of religion: theoretical problems, domestic tradition of understanding]. K.: Svit Znan'. 333 p. (in Ukrainian).
18. Chornohuz Ya. (2002). *Shchob maly my chysti dushi. Pro novyy pereklad Velesovoyi Knyhy. Ukrayins'ka kul'tura: shchomisyachnyy kul'turno-osvitniy ta literaturno-mystets'kyi ilyustrovanyy zhurnal* [Chornoguz I. That we may have pure souls. About the new translation of Veles' Book. Ukrainian culture: a monthly cultural-educational and literary-artistic illustrated magazine]. Veresen' – zhovten'. № 9–10. P. 27 (in Ukrainian).
19. Shayan V. (2018). *Vira predkiv nashykh. Vybrani tvory / Zah. red. prof. H.Loško*. [Shayan V. Faith of our ancestors. Selected works / General. ed. Prof. H. Loško] K.: FOP Stebelyak O. T.I. 400 p. (in Ukrainian).
20. Shayan V. (2019). *Vira predkiv nashykh. Filosofs'ki ta literaturoznavchi pratsi. Zah. red. prof. H.Loško*. [Shayan V. Faith of our ancestors. Philosophical and literary works. General ed. Prof. H. Loško]. K.: FOP Stebelyak O. T.II. 400 p. (in Ukrainian).
21. Yuryk P. (2002). *Ukrayins'ka Knyha Knyh – novi doslidzhennya : Vidhuk pro Velesovu Knyhu v perekladi H. Loško, 2002* [Yuryk P. Ukrainian Book of Books - new studies: Review of Veles's Book translated by H. Loško, 2002]. *Zaporiz'ka Sich*. 7 hrud. P. 6 (in Ukrainian).
- European Congress of Ethnic Religions. URL: <https://ecer-org.eu/>

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 32

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 19.06.2023 р. Формат 60×84 $\frac{1}{4}$. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 16,2. Обл.-вид. арк. 15,6. Замовлення № 28
Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»
м. Київ, вул. Кирилівська, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
+38 (044) 222-50-84
E-mail: milenium_ofis@ukr.net